

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

URBAN KRAJCAR
Mentor: doc. dr. MILAN BALAŽIC

CIVILNA DRUŽBA IN OBLAST V SLOVENIJI NA PREHODU V
PLURALIZEM

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA, 2003

Zahvala gre vsem tistim, ki so na tak ali drugačen način pripomogli k nastanku pričujočega dela. Prav posebej pa bi se rad zahvalil svoji družini za podporo, pomoč in razumevanje v času študija, Jaku za neumorne akademske diskusije, Ana Marie za pravo mero kritičnosti, Mitju za vse majhne neumnosti, Maji za končne popravke, mentorju doc. dr. Milanu Balažicu za nepozabna predavanja ter ideje, ki so me vodile pri pisanju diplome in nenazadnje Urški za vse ostalo.

Hvala!

KAZALO

1. UVOD	2
1.1. RAZISKOVALNI CILJI IN METODOLOGIJA.....	3
1.2. STRUKTURA NALOGE	4
2. ZGODOVINA CIVILNE DRUŽBE	5
2.1. CIVILNA DRUŽBA OD ANTIKE DO OSEMNAJSTEGA STOLETJA	5
2.2. CIVILNA DRUŽBA MED LETI 1750 IN 1850	7
2.3. MARKSIZEM IN CIVILNA DRUŽBA	10
2.4. PONOVRNO ROJSTVO IDEJE CIVILNE DRUŽBE	13
3. CIVILNA DRUŽBA V SLOVENIJI (rojstvo ideje)	15
3.1. RAZPRAVE O CIVILNI DRUŽBI	17
3.2. SOCIALISTIČNA CIVILNA DRUŽBA	19
3.3. NOVA DRUŽBENA GIBANJA	22
3.4. REPRESIJA NAD NOVIMI DRUŽBENIMI GIBANJI	26
3.5. TOTALITARIZEM OD SPODAJ (pregon punka).....	27
3.6. KRŠENJE ČLOVEKOVIH PRAVIC IN VPRAŠANJE LEGITIMNOSTI (afera JBTZ)	28
3.7. ODBOR ZA VARSTVO ČLOVEKOVIH PRAVIC – ZAČETNIK POLITIČNEGA BOJA..	30
4. OBLAST V SLOVENIJI	33
4.1. ZVEZA SOCIALISTIČNE MLADINE SLOVENIJE.....	36
4.2. ZAČETEK RAZPADA POLITIČNEGA MONOLITA (kongres ZSMS v Krškem).....	37
4.3. ŠTAFETA MLADOSTI – SIMBOLNA SMRT SAMOUPRAVLJANJA.....	39
5. REFORMA SISTEMA	39
5.1. REFORME NA ZVEZNI RAVNI	41
5.2. REFORME V SLOVENIJI	42
5.3. USTAVNE SPREMEMBE IN USTAVNI BOJ	46
5.4. NASTANEK STRANK	49
6. ZDRUŽITEV TOKOV	51
7. PREVERJANJE HIPOTEZ IN ZAKLJUČKI.....	53
8. BIBLIOGRAFIJA	56

1. UVOD

Slovenija je šla v osemdesetih letih prejšnjega stoletja skozi enega najburnejših obdobj svoj zgodovine. Vse od nastanka jugoslovanske federacije ni bilo takšne krize kot smo ji bili priča v osemdesetih. Kriza se ni pojavljala samo na političnem področju, ampak je prav preko političnega področja prodirala v vse pore družbenega življenja – od gospodarskega zaostanka, ki se je kazal v vse pogostejšem šepanju za gospodarskimi dosežki demokratičnih držav, do vse večjih razlik v razvoju republik in posledično porajajočega se nacionalizma, pa vse do razlik na kulturnem področju, jezikovnih nesoglasij in vsesplošnega družbenega nezadovoljstva z nastalim položajem. Počasi, a vztrajno se je paralo tkivo, ki sta ga vladajoča oblast in njena ideologija nekaj časa še uspeli ohranjati pri življenju, vse dokler se v začetku devetdesetih ni sesulo samo vase.

Kot odgovor na vse večjo družbeno krizo se je začela prebujati civilna družba, ki je bila poglavitni zagovornik in nosilec sprememb v družbi. Pokazala se je kot začetnik alternativnih (inovativnih) idej ter z njimi poskušala predramiti okostenelo oblast. Skozi obdobje osemdesetih se je stopnjevalo njeno nasprotovanje oblastnim strukturam in rigidnemu sistemu, ki ga je zagovarjala politična elita. Elita se je nasproti takšnim očitkom postavljala v vse bolj obrambni položaj in se zatekala k branjenju svoje ideologije in zgodovinske ekskluzivnosti.

Kritično javno mnenje je v osemdesetih letih postalo nov element družbenih odnosov. Čeprav je na resno krizo sistema takrat opozarjal že del politične elite, je v uradnih političnih krogih proti kritični javnosti obstajal velik odpor. Kljub visoki stopnji kritičnosti javnega mnenja, to vendarle ni imelo možnosti dejanskega vpliva na pomembne družbene odločitve, kakor tudi ne iskanja alternativnih možnosti za izhod iz krize. Nenazadnje je pojav kritične javnosti vendarle ključno zaznamoval obdobje osemdesetih let – njeno delovanje je vplivalo tako na družbeno kot politično klimo (Golubović, 1988: 128-129).

Za Slovenijo sta bili po drugi svetovni vojni značilni dve vrsti politične pluralizacije: od spodaj navzgor in z vrha navzdol. V primeru pluralizacije »od spodaj« so se najprej oblikovala od nacionalne elite neodvisna žarišča oporekanja, kratka različne oblike družbene kritike (študenti, intelektualci idr.). Postopoma je postajala interakcija med vladajočo elito in družbenimi skupinami vse intenzivnejša, zajemala je vedno več institucionalnih segmentov in slojev. Posledično se je torej širilo področje demokratične javnosti, dokler oblast alternativnih gibanj ni uspela absorbirati, likvidirati ali nevtralizirati. Takšna praksa se je pojavljala vse do osemdesetih let, ko je opazen nov pojav postopnega osamosvajanja in stabilizacije opozicijskih žarišč. Pri poskusu pluralizacije »od zgoraj« pride najprej do frakcionalizacije in posledično segmentacije obstoječe oblastne elite. Vsaka od frakcij že zaseda določen

del institucionalnih položajev in od tod osvaja »politični teren«. Eden od najbolj znanih primerov pluralizacije »od zgoraj« je gotovo razcep republiške elite na liberalno strujo Staneta Kavčiča in njeno konservativno jedro (Jambrek, 1989: 37-38). V drugi polovici osemdesetih se znotraj oblastne strukture pojavljajo kar tri poglobitne struje (Zveza komunistov, Socialistična zveza, mladinska organizacija), ki želijo vsaka na svoj način kreirati nadaljnje poteze oblasti, predvsem v odnosu do vse glasnejše in močnejše opozicije ter pritiskov z zvezne ravni.

1.1. RAZISKOVALNI CILJI IN METODOLOGIJA

Cilj diplomskega dela je prikazati delovanja civilne družbe, njen nastop proti oblastni strukturi in zahtevo po spremembi rigidnega enostrankarskega sistema. Z druge strani bomo prikazali, na kakšen način je oblast reagirala na zahteve civilne družbe ter v kolikšni meri je bila sama pripravljena sodelovati pri spremembi političnega sistema. Preverili bomo ali je bil prehod v politični pluralizem izpeljan »od spodaj«, ali je prišlo do sistemskih sprememb tudi »od zgoraj«. V povezavi s tem smo postavili hipotezo:

Civilna družba je bila začetnica prizadevanj in poglobitni akter pri prehodu iz monističnega v pluralistični politični sistem.

Raziskava bo omejena na obdobje od začetka osemdesetih let – torej obdobje, ko so se na Slovenskem začela v vse večjem številu pojavljati nova družbena gibanja – do leta 1990, ko so bile v Sloveniji prvič izvedene večstrankarske demokratične volitve. Pri pregledu pretežno slovenske literature (tujo bomo uporabljali predvsem zaradi teoretičnih izhodišč, saj tuji avtorji niso imeli neposrednega stika z dogajanjem v Sloveniji), se bomo v največji meri posluževali sekundarnih virov. Hkrati se bomo sklicevali na čim bolj objektivne vire in se poskušali izogniti literaturi, ki so jo v obdobju devetdesetih let napisali (na osnovi osebnih izkušenj in percepcij) nekateri poglobitni akterji dogodkov.

S pomočjo deskriptivne metode bomo opisali nekatera teoretična izhodišča, ki obravnavajo koncept civilne družbe nasproti državi in preverili pojav teh izhodišč skozi različne historične momente. Zgodovinsko-analitična metoda bo služila pregledu dogodkov in njihovem pomenu za prehod iz monističnega v pluralistični sistem. S pomočjo komparativne metode bomo primerjali poteze civilne družbe in oblasti ter glede na njihovo težo skušali ugotoviti, kdo je bil dejansko »zaslužen« za dogajanje, ki je pripeljalo do spremembe političnega sistema.

1.2. STRUKTURA NALOGE

V prvem delu naloge si bomo idejo civilne družbe ogledali skozi zgodovinsko prizmo. Sam pojem civilne družbe se prvič pojavi v antiki in se od takrat na različne načine in v različnih oblikah pojavlja v politični misli vse do danes. Zgodovinski pregled bomo razdelili na štiri različna časovna obdobja, odvisno od strukture in značilnosti, ki so jih pripisovali civilni družbi v posameznem obdobju.

Drugi del bo namenjen ideji civilne družbe v Sloveniji. Natančneje bomo predstavili kdaj in zakaj se civilna družba sploh pojavi in kateri so poglobitni dejavniki njenega pojava – sprva le na teoretični ravni, kasneje pa tudi v praksi. Opozorili bomo na tri interpretacijske modele, skozi katere se je razpravljalo o pojmu civilne družbe ter poglobitne nosilce teh razprav. Znotraj razmišljanj bomo posebno pozornost namenili tudi socialistični civilni družbi kot terminu, ki se je do določene mere pojavljal v tesni povezavi z idejo samoupravnega socializma. Sledil bo prikaz novih družbenih gibanj, ki so nastopila v vlogi akterjev civilne družbe, in poskus državne represije nad njimi (kot primer represije nad njimi si bomo ogledali totalitarizem od spodaj in primer punka). Na koncu poglavja bo sledil prikaz dogodkov ob procesu proti četverici in ustanovitve Odbora za varstvo človekovih pravic – kot primer do danes najbolj množičnega protestnega gibanja pri nas.

Oblasti v Sloveniji, njenemu odnosu do civilne družbe ter političnemu sistemu kot takemu, se bomo posvetili v tretjem delu naloge. Predstavili bomo delovanje treh najpomembnejših političnih organizacij: Zveze komunistov Slovenije (ZKS), Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL) in Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS), njihovo delovanje ter medsebojne odnose. Posebno pozornost bomo posvetili ZSMS, ki je pod svoje okrilje sprejela nova družbena gibanja, začela zavračati stare družbene vrednote, in še pomembneje, kot prva je napovedala boj za oblast. Skozi zgodovinska dejstva bomo preučili reforme, ki jih je izvajala oblast na zvezni in republiški ravni ter končno njeno spoznanje, da je potrebno politični sistem reformirati – kar je imelo za posledico »sestop z oblasti«, spremembo ustave, nastanek novih strank in pripravo demokratičnega političnega prostora.

V zadnjem delu si bomo ogledali, na kakšen način sta se pripravili na prehod iz monističnega sistema v sistem političnega pluralizma civilna družba na eni in oblastna struktura na drugi strani ter preverili postavljeno hipotezo.

2. ZGODOVINA CIVILNE DRUŽBE

Preden začnemo razpravo o civilni družbi, moramo vedeti, da je ideja civilne družbe kot političnega pojma ena najstarejših v jeziku evropske politične filozofije. Njeni začetki segajo v obdobje antike, kasneje pa se je z različno intenzivnostjo pojavljala skozi celotno zgodovino. Civilna družba je namreč tisto, »kar je moralo biti ustvarjeno skozi načrten proces civilizacije posameznikov in družbenih odnosov.« (Tester, 1992: 9) Avtorji, ki so se ukvarjali s pojmom civilne družbe, si niso bili nikoli povsem enotni o njeni strukturi in značilnostih. Medtem ko so nekateri civilno družbo izenačevali s politično družbo, so drugi povsem ločevali sfero civilne družbe od sfere države¹. Glede na raznolikost ideje civilne družbe, si bomo ogledali njen razvoj skozi zgodovinski presek², kjer bomo poudarili poglobitve ideje in misli posameznih avtorjev, ki so se ukvarjali s civilno družbo. Razvoj ideje civilne družbe bomo prikazali skozi štiri obdobja, in sicer:

- civilna družba od antike do osemnajstega stoletja;
- civilna družba med leti 1750 in 1850;
- marksizem in civilna družba;
- ponovno rojstvo ideje civilne družbe.

Zadnje obdobje, ki ga lahko povežemo s tretjim valom demokratizacije, bomo v največji meri obravnavali posebej. V njem bo poudarek na civilni družbi v Sloveniji in njenem delovanju v osemdesetih let prejšnjega stoletja.

2.1. CIVILNA DRUŽBA OD ANTIKE DO OSEMNAJSTEGA STOLETJA

Aristotel velja za začetnika ideje civilne družbe. Od njegovih antičnih prispevkov pa vse do sredine osemnajstega stoletja, je bilo (za razliko od modernih razprav) značilno, da je civilna družba v neposrednem odnosu z državo. Izraz civilna družba je pomenil isto kot politična družba. Kasnejši latinski izraz *societas civilis*³ je prevod Aristotlove *pôlitiké homonia*, ki je označevala politično družbo (Bibič, 1990: 26). Aristotel uvede termin s pripombo, da obstajajo med ljudmi različne oblike povezav, in da je polis (kot politična družba) superioren vsem ostalim oblikam povezav (Riedel, 1991: 37).

¹ Zgodovinsko gledano je mogoče civilno družbo v novoveški politični sestavi spremljati skozi tri različne oblike: kot nerazločevano od države, kot ločeno, a povezano z državo in kot ločeno od države in uperjeno proti njej (Jalušič, 2001: 175).

² Zgodovinski pregled razvoja ideje civilne družbe je moč videti tudi pri Bibiču, *Civilno društvo i politički pluralizam*, 1990

³ Cicero prevede termin tudi kot *communitas civilis* (Riedel, 1991: 42).

Po Aristotlu nastopi, razen redkih izjem, praznina v teoriji civilne družbe. Zdi se, da je s propadom grškega polisa izgubljena tudi ideja nadaljnjega preučevanja civilne (politične) družbe. Svetla izjema iz 4. stoletja je Avguštín, pri katerem se civilna družba (v latinski obliki *societas civilis*) pojavlja kot meščanska in kulturna skupnost v predkrščanski antiki. To gre pripisati dejstvu, da večina antičnih političnih terminov v Novi zavezi nima prvotnega pomena, ampak dobi alegorijsko-mističen pomen (Riedel, 1991: 41).

Obravnava Aristotlove civilne družbe je ponovno vidna v obdobju 13. in 14. stoletja. Albert Veliki in Tomaž Akvinski povezujeta ta pojem z biblijsko-krščansko vsebino na eni ter določenimi pravno-političnimi elementi srednjeveškega mestnega življenja na drugi strani. V skladu z zgodovinsko-teološkim razlikovanjem med božanskim in ljudskim zakonom, se ustroj politične filozofije v tem času giblje med dvema poloma; meščansko družbo (*communitas civilis*) ter transcendentno skupnostjo v bogu (*communitas divina*). (Riedel, 1991: 43-44)

Kljub manj intenzivnim razpravam o civilni družbi je Aristotlov vpliv mnogo kasneje moč opaziti pri Johnu Locku, ki civilno družbo še vedno izenačuje s politično družbo⁴. Locke namreč razume civilno družbo kot množico posameznikov, ki se prostovoljno povezujejo in vstopajo v razmerja recipročnosti. Med posamezniki pride do dogovora (t.i. družbene pogodbe) na osnovi katere ljudje izstopijo iz naravnega stanja in postanejo člani civilne (politične) družbe⁵ (Tester, 1992: 44-45).

Čeprav Jean Bodin v svojih političnih idejah še vedno ohranja izraz civilna družba, kakršen je v rabi vse od Aristotla⁶, do določene mere spreminja njegov pomen. Izhaja iz podmene, da civilna družba dobi svojo politično organizacijsko obliko šele z obeležjem najvišje oblasti. S takšnim pogledom se v politični filozofiji odnos civilne družbe in politične oblasti menja. V središču njenega razumevanja je namesto civilne družbe, ki temelji na ideji enakosti vladajočih, iz najvišje oblasti rezultirajoče delovanje vlade, ki postopoma prehaja v sfero države. Država tako ne tvori več civilne družbe, ampak družbo, ki ji vlada, kar terminološko ni identično civilni družbi v ožjem pomenu besede (Riedel, 1991: 52).

Thomas Hobbes zagovarja idejo družbene pogodbe, ki predstavlja osnovo za nastanek civilne družbe. Pogodba prepreči boj vseh proti vsem (kakaršen nastaja v naravnem stanju zaradi egoistične narave

⁴ Bibič, A., *Civilno društvo i politički pluralizam*, Ljubljana, 1990, str. 26

⁵ Locke je bil prepričan, da se posamezniki, ki so vstopili v civilno družbo, ne želijo nikoli več vrniti v naravno stanje, saj so lahko v civilni družbi naravne pravice in lastnina posameznika zaščiteni (Tester, 1992: 53-54).

⁶ Macchiavelli je edini avtor, ki pojma civilna družba ne uporablja. Namesto tega se v njegovih tekstih pojavlja izraz civilno življenje (Riedel, 1991: 52).

posameznika) in poveže ter združi vse posameznike v družbeni sistem. Družbena pogodba daje državi kot zaščitniku varnosti absolutno oblast nad državljani in le-ti nimajo pravice do upora. Hobbes nasprotuje tako subjektivizmu kot relativizmu. To sta pojma, ki izhajata iz naravnega stanja in zato nimata mesta v civilni družbi. Civilna družba v sebi namreč skriva univerzalno dobro in zato v njej ni moč artikulirati individualnih sodb o tem kaj je dobro in kaj slabo (Tester, 1992: 58-60).

2.2. CIVILNA DRUŽBA MED LETI 1750 IN 1850

Vse do sredine osemnajstega stoletja so evropski politični misleci z izrazom civilna družba skorajda brez izjeme označevali tip političnega združenja, ki svoje člane podreja vplivu svojih zakonov in s tem zagotavlja mirno ureditev in dobro vlado. Značilnost te evropske tradicije je, da je civilna družba sovpadala s pojmom države. Civilna družba in država (v vseh svojih poimenovanjih) sta bila zamenljiva pojma. Biti član civilne družbe je pomenilo biti državljan, član države, ki je prisiljen ravnati v skladu z njenimi zakoni. Šele druga polovica osemnajstega stoletja je prinesla razkroj tega pojma⁷. Izraz civilna družba je sicer ostal ključna beseda evropske politične misli v obdobju med 1750 in 1850, vendar se je na civilno družbo in državo, ki sta bili tradicionalno povezani z relacijskim pojmom *societas civilis*, začelo gledati kot na različni entiteti (Keane, 1990: 13-14).

Za nastanek modernega razlikovanja med civilno družbo in državo je zelo pomemben prispevek škotske socialne filozofije, predvsem Adama Fergusona. Čeprav sam še ni dosledno izpeljal razlike med civilno družbo in državo, je civilno družbo (za razliko od divjaštva in barbarstva) razumel kot novo fazo v zgodovinskem razvoju, ki je zasnovana na tržni proizvodnji, trgovini, zasebnih interesih, družbeni delitvi dela in na modernem zasebnem lastništvu. Civilna družba je bila za Fergusona pravzaprav »civilizirana družba« (Bibič, 1990: 27), torej vrsta politične ureditve, ki s pomočjo vlade, vladavine zakona in močne vojske ščiti svoje tehnične in trgovske veščine, kakor tudi kulturne dosežke in čut za javno blaginjo (Keane, 1990: 19).

Prispevek Adama Smitha je, za razliko od prej omenjenih avtorjev, pomemben predvsem zaradi njegove ideje liberalno zasnovane politične ekonomije. Smith je namreč poudarjal avtonomnost ekonomske

⁷ Keane (1990: 16-18) poudarja, da bi lahko med leti 1750 in 1850 opredelili štiri faze razlikovanja med civilno družbo in državo, v katerih pride do pluralizacije pojma *societas civilis*. Prva faza predstavlja razkroj klasičnega pojma civilne družbe, kjer se poudarja nasprotje med *société naturelle* in *société politique*, torej področjem ekonomskih razmerij in območjem političnega. V drugi fazi pride do ideje o družbeni enakosti, državljanskih svoboščinah in omejeni ustavni vladi. Civilna družba se začne postavljati nasproti državi. Med tretjo fazo se protietatistični naboj razlikovanja med civilno družbo in državo omili. Še vedno obstaja razlikovanje, vendar je vera v svobodo in samostojno civilno družbo odstopila prostor suvereni dejavnosti države. Država mora izvajati nadzor, saj je za svobodno civilno družbo veljalo, da sama sebe omejuje in povzroča konflikte. Zadnja faza predstavlja nekakšno obrambo pred tretjo fazo. Izraža bojazen, da bodo regulativne oblike državne oblasti zadušile civilno družbo. Zato izpostavlja pomen varovanja pluralistične, samoorganizirajoče se civilne družbe.

nasproti politični sferi, ob tem pa civilno družbo poimenoval kot »trgovsko družbo«⁸. Glavna razlika med njim in Fergusonom (kot tudi Lockom) je v tem, da je Smith v skladu s svojo individualistično pozicijo nasprotoval povezovanju v civilni (trgovski) družbi, kljub temu pa je dopuščal povezovanje zaradi profesionalnih interesov (Bibič, 1990: 27-28).

Jean Jacques Rousseau misli, da ima civilna družba predvsem negativne posledice, saj spreminja ljudi v gospodarje in sužnje. Civilna družba je ravnovesje nadomestila z neravnovesjem. Podobno kot Hobbes se poskuša soočiti s težavo, kako oblikovati miroljubno družbo posameznikov, ki imajo zaenkrat malo ali nobenega razloga za miroljubnost. Razlika med njima je v tem, da vidi Hobbes civilno družbo kot rešitev, medtem ko jo Rousseau vidi kot problem. Rešitev problema vseh predhodnih civilnih družb je za Rousseauja možna z družbeno pogodbo, po kateri bi imeli vsi posamezniki enake pravice in zahteve. S pogodbo, ki jo predlaga, bi se posameznik odrekel vsem svojim pravicam v dobro skupnosti. Nova družba bi tako temeljila na »skupni volji« (le-ta ima vedno prav), ki bi vključevala partikularne interese vseh posameznikov (le-ti lahko živijo v zmoti)⁹. Vsak posameznik, ki se odloči živeti v takšni družbi, je prisiljen spoštovati zakone. Ali kot pravi Rousseau: »Vsi tisti, ki živijo pod orbito »skupne volje«, so podrejeni njenemu absolutnemu nadzoru in se ji morajo podrediti ali pa se odseliti.« (Tester, 1992: 67-69)

Thomas Paine svoje poglede na civilno družbo izraža v odsevu ameriške revolucije in njenih iznajdb: deklaracija naravnih pravic človeka; suverenost ljudstva kot temeljno ustavno načelo; pravica do nasprotovanja nezakoniti vladi; vzpostavitev republikanske politične strukture. Paine meni, da je potrebno državno oblast omejiti v korist civilne družbe. Država je nujno zlo, civilna družba pa neomejeno dobro. Legitimna država zato ni nič drugega kot moč, delegirana v prid skupne koristi družbe. Bolj kot je civilna družba popolna, v večji meri sama ureja zadeve in manjša je potreba po vladi (Keane, 1990: 25).

G. W. F. Hegel je v svojih razmišljanjih o civilni družbi prvi premaknil poudarek od civilne družbe na politično državo kot »dejanskost konkretne svobode«. Prvi je tudi terminološko in sistematično obdelal kategorijo »civilne družbe« in »politične države«. Razliko med civilno družbo in politično državo je razumel kot protislovno. Specifične vezi med civilno družbo in politično državo je skušal vzpostaviti tako, da bi prišli v politični državi do izraza »veliki interesi« civilne družbe (Bibič, 1987a: 1607-1608).

⁸ Smith se je zavedal, da ima takšne vrste politična ekonomija, ki jo zagovarja, pogubne posledice za svobodo posameznika. Civilna družba, ki je utemeljena na osnovi individualizma, lahko pripelje do razčlovečenja delovne sile (Tester, 1992: 50).

⁹ Čeprav izgleda, da prihaja v takšni ureditvi do popolnega nadzora nad posameznikom, je Rousseau vendarle videl takšno pogodbo kot odsev svobode. Z življenjem v civilni družbi, ki se odraža skozi zakone, posamezniki dosežejo moralno svobodo in oblast nad samim sabo; nasprotno želja po lastnem vladanju vodi v suženjstvo, spoštovanje zakona pa v svobodo (Tester, 1992: 69).

Hegel pripisuje civilni družbi¹⁰ (*bürgerliche Gesellschaft*) manj pozitiven pomen kot predhodniki. Nanjo gleda kot na telo, ki samo sebe hromi in nikakor ne more brez državnega nadziranja ter kontrole¹¹. Sama ne more preseči notranjih konfliktov, če ni politično urejena, podvržena državnemu nadzoru¹². Za razliko od Paina, Hegel civilne družbe ne pojmuje kot naravno stanje svobode, temveč kot zgodovinsko nastalo sfero pravice (Sittlichkeit), umeščeno med preprosti svet patriarhalnega gospodinjstva in univerzalno državo. Civilna družba poleg sistema potreb¹³ vključuje še tržno gospodarstvo, družbene razmere, korporacije ter ustanove, ki skrbijo za blaginjo (*Polizei*) in civilno pravo¹⁴. Je mozaik zasebnikov, razredov, skupin in institucij; njihove transakcije uravnava civilno pravo, kar pomeni, da niso neposredno odvisni od politične države. Hegel poudarja, da civilna družba ni vnaprej dana podstat naravnega življenja, temveč je rezultat dolgotrajnega procesa zgodovinskih preobrazb. Njen nastanek je tako dosežek modernega sveta. Različne oblike odnosov znotraj civilne družbe so pogosto podvržene resnim konfliktom. Tako lahko razvoj enega dela civilne družbe ovira ali onemogoča razvoj njenih ostalih delov¹⁵ (Keane, 1990: 31-35; Keane, 2000: 51-52). Hegel sistematično opredeljuje prehod od civilne družbe k državi¹⁶. Zanj je država kot ideja na najvišji stopnji razvoja »konkretnejša« kot sta družina in civilna družba, ki sicer v logični izpeljavi nastopata pred državo. Vendar ju država kot »idealen moment« preseže in se tako razodene kot njun resnični temelj. Zato je država ravno tisto, kar je »prvo« (Bibič, 1984: 167) in ne obratno kot kasneje trdi Marx¹⁷.

Alexis de Tocqueville, klasični predstavnik liberalizma, se je diskurzu civilne družbe približal predvsem skozi kontekst asociacij. Po njegovem mnenju lahko ljudje (p)ostanejo civilizirani samo v primeru, če se med njimi razvije večšina povezovanja (asociiranja). Ideja asociacij je pri Tocquevillu povezana z njegovo splošno teorijo razvoja moderne družbe, v kateri je videl namen uveljavitve enakosti. V svoji analizi ameriške družbe se je ukvarjal predvsem s »stalnimi asociacijami«, ki so ustvarjene z zakonom in s tistimi, ki nastanejo na pobudo posameznikov; pri tem gre za ločevanje med »civilnimi asociacijami«

¹⁰ Hegel vidi civilno družbo kot nujno fazo, v kateri se človek skozi svojo ekonomsko in socialno dejavnost relativno emancipira, da bi se lahko s socializacijskimi mehanizmi družbe pripravil za skupno življenje v politični državi kot najvišji obliki objektivnega človekovega življenja (Bibič, 1990: 29).

¹¹ Za Hegla obstajata dva pogoja za legitimnost državne intervencije; v prvem primeru lahko država posreduje, da odpravi krivice ali neenakosti v civilni družbi (npr. gospostvo enega razreda nad drugim), drugič, lahko poseže, da zavaruje obče interese prebivalstva (te določa sama). (Keane, 1990: 35)

¹² Civilna družba je področje egoizma in konfliktov med posamezniki, država pa področje, ki lahko nadzira in pomiri te konflikte (Tester, 1992: 22).

¹³ G. W. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Sarajevo, 1964, členi 189 – 208

¹⁴ Bibič, A., *Zasebnštvo in skupnost*, Ljubljana, 1984, str. 151

¹⁵ Za Hegla je namreč razdelitev civilne družbe na razrede poglavitni razlog njene notranje razcepljenosti (Keane, 1990: 32).

¹⁶ G. W. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Sarajevo, 1964, člen 256

¹⁷ Kritika Heglovega pogleda na odnos med civilno družbo in državo je najbolj razvidna v: Marx, K., *Kritika Heglove filozofije državnog prava*, Sarajevo, 1960

in »političnimi asociacijami« ter njihovo vlogo v moderni družbi. Takšna ločitev je zanj tudi najpomembnejša pri ohranjanju svobode in demokracije (Bibič, 1990: 31). Načelo povezovanja nastopa tako kot ključni moment ločevanja med civilno družbo in državo.

Za razliko od Hegla, Tocqueville nasprotuje državi, ki vlada civilni družbi v imenu občega interesa. Po njegovem mnenju vodijo takšni argumenti za obrambo države v nove vrste despotizem, ki ga izvoli ljudstvo. Kot poglobitno nevarnost, sklicujoč se na preučevanje ameriške in francoske revolucije, ki preti modernim narodom, navaja izvoljeni državni despotizem, in ne konflikte in nered, ki jih povzročajo posebni interesi. Tako prehaja, v navidez vse bolj demokratični družbi, do koncentracije oblasti v rokah države, »ki civilni družbi zagotavlja ugodno življenje in jo oropa svobode«¹⁸. Demokracija je lahko tako, kot bi se iskriivo izrazil Konrád (1988: 130), »labilno ravnotežje med svobodo in enakostjo.« Po Tocquevillovem mnenju je takšno vrsto koncentracije oblasti moč omejiti z rastjo in razvojem civilnih združenj, ki so izven nadzora državnih institucij. Zanj je pravica do združevanja v civilni družbi neodtujljiva. Kot pravi sam: »noben zakonodajalec je ne more uničiti, ne da bi hkrati ogrozil temelje družbe same«, saj je le pluralistična in samoorganizirana družba, neodvisna od države, nujni pogoj demokracije (Keane, 1990: 37-44).

2.3. MARKSIZEM IN CIVILNA DRUŽBA

Največji prispevek k marksističnim pogledom na civilno družbo je gotovo potrebno pripisati Karlu Marxu. Bibič (1990: 33) pri tem opozarja na dejstvo, da gre pri razpravi o civilni družbi Marxu očitati predvsem to, da je pojem civilne družbe pojmoval restriktivno, saj se je pri njegovi obravnavi omejeval predvsem na obdobje kapitalizma. Večino marksističnih avtorjev, poleg Marxa velja tu omeniti še Gramscija¹⁹, ki je civilno družbo opredeljeval izrazito pozitivno, označujejo za »esencialiste« – pričakujejo namreč, da bo dualizem med civilno družbo in državo prevladan in bo nastopilo harmonično obdobje komunistične družbe.

Če si pogloblje ogledamo Marxov prispevek, lahko ugotovimo, da je problematika civilne družbe in države sodila v osrčje njegove politične misli²⁰. Nedvomno je Marx videl v problemskem kontekstu civilne družbe in politične države poglobitno vprašanje politične misli in prakse (predvsem v svojih

¹⁸ Krepitev državnega monopola na področju izobraževanja, zdravstva ter socialne podpore nezaposlenim kaže na vse večje dušenje in omejevanje civilne družbe (Keane, 1990: 40).

¹⁹ Lukšič (1990: 127) poudarja, da so številni očitki konceptom civilne družbe v marksizmu zgrajeni ravno na spregledu Gramscijevega prispevka. Tisti pa, ki so neposredno kritizirali njegov koncept civilne družbe, jemljejo v zakup samo nekatere elemente teorije civilne družbe in ne celotne Gramscijeve teorije.

²⁰ Glej Bibič, A., *Zasebnštvo in skupnost*, Ljubljana, 1984

zgodnjih delih). Vendar je tudi kasneje poudarjal pomen razlikovanja med (civilno) družbo in (politično) državo. Marxu pomeni civilna družba predvsem »meščansko« (buržoazno) družbo²¹. Vendar je potrebno izpostaviti, da je to kategorijo uporabljal dejansko v dveh pomenih. V ožjem pomenu, kot tvorbo, ki se kot taka razvija šele z buržoazijo, ko so se lastniški odnosi že izvili iz antičnega in srednjeveškega občestva. V širšem smislu pa civilna družba »zajema vse materialno občevarje posameznikov znotraj določene razvojne stopnje produkcijskih sil (Bibič, 1987a: 1608-1609).

Marxov družbenopolitični ideal ni bil »abstraktni dualizem«, temveč ravno obratno, takšna ureditev človekovega kolektivnega sožitja, v kateri bi bili »oblika« in »vsebina« med seboj prežeti, v kateri bi bila integrirana človekovo »predmetno«, delovno bistvo in njegovo skupnostno bivanje, v kateri bi bila dosežena dejanska sinteza posameznega, posebnega in splošnega interesa. Ureditev torej, v kateri bi politika nehala biti kot je po Marxovi oceni v moderni dobi, »odtujena« sfera človekovega življenja, in za kakršno se je izkazala ne samo na ravni posameznih oblasti (birokracija, monarh), ampak tudi v sami bistveni, dualistični strukturi moderne zgodovine epohe. Marx kmalu v spisu *H kritiki Heglove pravne filozofije (Uvod)* odkrije družbeno silo (proletariat), ki je po njegovem edina sposobna realno zgodovinsko uresničiti takšno sintezo med človekom in njegovim skupnostnim življenjem (Bibič, 1984: 279-280).

Antonio Gramsci je v svojih delih izrecno tematiziral in problematiziral koncept civilne družbe in države. Gramsci je koncept civilne družbe uporabljal ne samo za analizo preteklega obdobja, ampak tudi za opis socializma in vloge civilne družbe v njem²² (Bibič, 1990: 38-39). Po Gramsciju civilno družbo sestavljajo: 1. združenja, ki neposredno izhajajo iz ekonomske členitve družbe (sindikati, kapitalistična združenja); 2. izobraževalne ustanove (na vseh ravneh); 3. raziskovalne institucije; 4. kulturne organizacije; 5. množični mediji (npr. tisk); 6. založbe, revije; 7. Cerkev in verske organizacije; 8. politične stranke, ki imajo v civilni družbi strateški položaj²³ (Bibič, 1987: 18-19).

Pomemben moment pri obravnavanju Gramscijeve misli je tudi koncept hegemonije. Za Gramscija ima namreč civilna družba²⁴ funkcijo hegemonije, ki jo vladajoča skupina izvaja nad celotno družbo.

²¹ Civilno družbo predstavlja kot od okoliščin odvisen zgodovinski pojav in ne kot od narave dano stanje stvari. Novoveške civilne družbe, ki jih jamči država, se ne prilagajajo večnim zakonom narave in ne poganjajo iz naklonjenosti, ki bi jo njihovi člani čutili do države (Keane: 2000, 150).

²² Od tod tudi Keanova kritika, ki Gramsciju očita oportunistem, ker verjame v odpravo civilne družbe in države (Lukšič, 1990: 116).

²³ Sestavine civilne družbe so za Gramscija nekaj gibljivega in ne vnaprej danega; tako lahko neka institucija v danem zgodovinskem momentu spada v celoti v civilno družbo (npr. politična stranka v opoziciji), ali spada le deloma (stranka na oblasti), ali pa sploh ne (če se stranka povsem istoveti z državo). (Bibič, 1987: 19)

²⁴ Civilna družba je za Gramscija »politična in kulturna hegemonija neke družbene skupine nad vso družbo.« (Bibič, 1987: 19)

Hegemonija stremi za tem, da se razširi od določene skupine na celotno družbo in intelektualno ter moralno »asimilira« vse druge skupine, da postane ljudsko-nacionalna kategorija (Bibič, 1987: 21-23). Razmerje med civilno družbo in državo je bilo za Gramscija izhodišče, nujen pogoj. V ožjem smislu je državo enačil s »politično družbo«, z obema pa razume aparat prisiljevanja, funkcijo »neposrednega gospostva, dominacije«. Potemtakem gre za aparat državnega pritiska, ki zakonito zagotavlja disciplino tistih skupin, ki ne soglašajo. Zanj je to država, ki je instrument vladanja s silo. V razvitejši družbi je država »diktatura + hegemonija«, ki jo Gramsci imenuje »integralna« država, zato se zavzema, da bi kot državo razumeli razen vladnega aparata tudi zasebni aparat hegemonije ali civilno družbo. Istovetenje države in vlade zavrača, ker vidi v tem ponovno pojavljanje korporativno-ekonomske oblike, tako da v splošni pojem države prihajajo elementi, ki jih je treba vrniti v civilno družbo. Na to naveže svojo konkretnjšo formulo integralne države; *država = politična družba + civilna družba*, hegemonija torej, obdana z oklepom prisile. S takšno razdelitvijo Gramsci ne zanika distinkcije civilne družbe in države; ravno nasprotno, potrebno je razbremeniti politično družbo in povečati pristojnosti civilne družbe, vzpostaviti torej državo, ki bo priznavala razliko med civilno družbo in državo v ožjem smislu, ki bo temeljila na civilni družbi kot nosilki soglasja, hkrati pa bo zavarovana s tisto minimalno mero prisile, ki jo zahteva stanje stvari. Za Gramscija je cilj »etična država«, kjer bi se formula integralne države skrčila, ker bi odpadla politična država v smislu prisile²⁵ (Bibič, 1987: 26-28).

²⁵ Na tak način razume Gramsci tudi cilj socializma, ki je zanj odmiranje države. Omeji naj se prostor prisile in širi prostor svobodnega sožitja ljudi, ki sloni na politično-etičnih načelih. Gre mu torej za urejeno družbo, katere podlaga je delo in novi skupnostni etos; to je država brez države, ki jo imenuje »etična država« ali (nova) »civilna družba« (Bibič, 1987: 41).

2.4. PONOVRNO ROJSTVO IDEJE CIVILNE DRUŽBE

Ko se že zdi, da je civilna družba *idée passée* in se o njej ne razmišlja, saj je praktično izpadla iz političnega vokabularja, pride do ponovnega vznika njene ideje. Bibič (1994: 43; 1997: 7) povezuje ta moment z novim valom demokratizacije, ki se začne sredi 70. let prejšnjega stoletja v Južni Evropi, nadaljuje v Latinski Ameriki, svoj vrhunec pa doseže v letih 1989 in v začetku 1990 v Srednji in Vzhodni Evropi²⁶.

Vendar je bila vloga, ki jo je odigrala civilna družba, zaradi različnih družbenopolitičnih razmer, ki so vladale v posameznih državah, dokaj različna. Beyme in Nohlen (v Bibič, 1997: II) sta ugotovila, da so bili transformacijski procesi v Južni Evropi in Latinski Ameriki bistveno usmerjeni le na politično institucionalno raven, medtem ko so bili transformacijski procesi v vzhodnoevropskih državah usmerjeni hkrati tudi v socialno-ekonomske in družbene strukture. Prav zato se na teh mestih zdi primernejša uporaba pojma zamenjava sistema, saj gre za sočasen tok različnih transformacijskih procesov v političnem, socialnem, ekonomskem in kulturnem podsistemu, torej za zamenjavo sistema v najširšem globalnem smislu.

Če je šlo v Južni Evropi in Latinski Ameriki predvsem za proces demokratizacije, v kontekstu spreminjanja institucionalnih političnih okvirov s ciljem uveljavitve pluralistične demokracije, ne pa spreminjanja socialno-ekonomske strukture in odnosov, ki so ostali nedotaknjeni, je šlo v primeru transformacije socialističnih družb predvsem za socialno-ekonomsko razpadanje teh družb. Razpadu družbene in ekonomske strukture pa je sledilo politično prestrukturiranje. Dogodki konec osemdesetih so v socialističnih sistemih tako posegli globoko v podstat družb; stare in razpadle so nadomestile nove družbene, ekonomske, kulturne in politične strukture (Toš v: Bibič, 1997: III).

Adam meni, da je šlo pri režimih Južne Evrope za relativno nebolečo transformacijo iz avtoritarnih v demokratične sisteme. Civilna družba je bila v teh državah namreč že razvita do tolikšne stopnje, da je enostavno posrkala vase avtoritarno politično državo in jo nadomestila z demokratičnimi političnimi institucijami (Adam v: Konrád, 1988: XI). Dokaj podobno vlogo pa naj bi civilna družba odigrala tudi v socialističnih državah, kar si bomo v nadaljevanju ogledali na primeru Slovenije.

V zgodovinskem pregledu ideje civilne družbe smo se osredotočili samo na posamezne avtorje, ki so s svojimi razmišljanji največ prispevali k razvoju ideje civilne družbe v politično filozofijo. Skozi celoten presek evropske politične misli so se pojavljali tudi drugi avtorji, katerih razmišljanja nikakor ne gre

²⁶ Po Bibiču (1997: 13) so diskusija o civilni družbi in z njo povezana civilnodružbena gibanja odigrala ključno vlogo v delegitimizaciji in transformaciji monističnih sistemov »realnega socializma«, strateško vlogo pa so imeli tudi pri spreminjanju in demokratizaciji režimov v Južni Evropi in Latinski Ameriki.

zanemariti ali izničiti, vendar smo se zaradi omejenosti prostora omejili predvsem na omenjene avtorje²⁷ in njihove prispevke.

²⁷ Za natančnejši pregled glej npr. Jean L. Cohen and Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory*, 1992; Keith Tester, *Civil Society*, 1992; Manfred Riedel, *Društvo, građansko*, 1991

3. CIVILNA DRUŽBA V SLOVENIJI (rojstvo ideje)

Civilna družba je pojem, ki obsega proces demokratizacije oziroma prehod iz totalitarnega sistema v demokracijo²⁸ – tako v Sloveniji kot tudi v drugih državah socialistične Evrope. V Sloveniji je bila civilna družba »odkrita« leta 1983 na seminarju »Kaj je alternativa?« (šlo je za prvi alternativni seminar v Ljubljani), ki ga je organizirala ljubljanska alternativna scena. Odkrit je bil pojem²⁹, ki si je uspel prisvojiti izkušnjo neodvisnih družbenih aktivnosti, katerih začetki segajo v drugo polovico 70. let, hkrati pa je označeval avtonomno družbeno delovanje v prihodnosti. Nova družbena gibanja se je razumelo kot glavne akterje konstituiranja civilne družbe (Gantar in Mastnak, 1988: 142; Mastnak, 1991: 374-375).

Na začetek razprav o civilni družbi v Sloveniji so poglavitno vplivali trije dogodki. Prvi je izkušnja Solidarnosti na Poljskem. Šlo je za boj med državo in Solidarnostjo, ki je bil razumljen kot boj med državo in avtonomnimi oblikami delovanja družbe, ki se upirajo vse močnejšemu državnemu nasilju. Tako je bila izkušnja Solidarnosti, njena organizacija, delovanje in ideološka pozicija, predmet mnogih preučevanj in razprav pri nas. Drugi vpliv je bila sama družbenopolitična situacija v Sloveniji na začetku osemdesetih. Kot odgovor na stanje v državi so se pojavljala nova družbena gibanja in alternativne kulturne skupine, ki so kaj kmalu prišle v konflikt z državo. Na ta način je bila diskusija o civilni družbi dejansko ves čas povezana z njenim aktivnim delovanjem. Kot zadnji pomemben dogodek, ki je vplival na razpravo, moramo izpostaviti pismo Johna Keana³⁰ Paulu Picconeju (Pismo o tem, zakaj je civilna družba pomembna za socialiste... in ostale), ki je povzročilo plaz teoretičnih razprav o ideji civilne družbe. Razprava se je razplamtela v mnogih revijah (Mladina, Telex idr.) in povzročila, da se je pojem civilne družbe sredi osemdesetih pojavljal tako v politiki kot v teoriji (Gantar, 1994: 355-356).

Civilna družba je bila v socialističnih državah (tudi Sloveniji) radikalno ločena od države in je opravila nalogo izpeljave mirne revolucije. Skozi antipolitično retoriko se je oblikoval model vzporedne (civilne) družbe, ki je bila temelj za prehod v večstrankarski sistem in tržno gospodarstvo; pripravila je teren za spremembo oblasti, demokratično politično ureditev, hkrati pa je bila poligon za rekrutiranje nove elite (Jalušič, 2001: 178).

²⁸ Vsaka teorija demokracije temelji na dihotomiji »država-civilna družba«, ki je temeljno vprašanje vsake demokratične politične ureditve (Splichal, 1992: 11).

²⁹ Civilna družba je bila sprva predvsem filozofski, teoretski in analitičen koncept. V osemdesetih letih je začela pridobivati drugačen pomen in vsebino. Koncept civilne družbe se ni več pojavljal samo v teoretičnih razpravah, temveč je civilna družba postala tudi pomemben političen in ideološki koncept in program, ki je mobilizal gibanje za demokra(tiza)cijo (Žagar, 1999: 9).

³⁰ Po mnenju Bibiča (1990: 65-66) sta bila za razpravo o civilni družbi prelomna dva mednarodna vpliva. Bibič večji vpliv pripisuje Keanu, temu po pomembnosti sledi odziv, ki ga simbolizira pojav Solidarnosti 1980 in vojaški udar na Poljskem ter z njim povezana gibanja in duhovni tokovi.

Pomemben moment pri razumevanju civilne družbe kot alternative predstavlja pozitivno sprejemanje civilnodružbenih aktivnosti. Pri njih je šlo bolj za formuliranje novih, odprtih družbenih prostorov za ustvarjanje alternativne kulture kot za nasprotovanje uradnim strukturam in stopanje v konfrontacijo z njimi (Mastnak, 1991: 375-376).

Za potek dogodkov v Sloveniji je bilo pomembno, da je bila civilna družba najprej sprejeta kot alternativa in ne kot opozicija. Kot področje, ločeno in neodvisno od delovanja države, ki nastopa kot nekakšna alternativa socializmu. O civilni družbi se je sprva govorilo kot o »socialistični civilni družbi«, čeprav je bilo kmalu jasno, da je takšna sintagma povsem nesmiselna (Mastnak, 1991: 375).

Pri družbenih aktivnostih civilne družbe in razpravi o njenem delovanju se moramo zavedati dejstva, da je samoupravni socializem sam vseboval nekatere bistvene idejne in praktične elemente civilne družbe, čeprav seveda omejene s socialistično samoupravno ideologijo. Tak sistem je impliciral tudi razlikovanje med državo in družbo, saj je bila le tako možna deetatizacijska strategija socializma. Zaradi omenjenih vzrokov del politične elite v civilni družbi ni zaznal zgolj neke subverzivne vsebine, ampak je to idejo sprejel kot legitimno – čeprav na začetku še v kontekstu socialistične civilne družbe (Bibič, 1997: 22).

Poleg tega je bila specifična za Slovenijo dolgotrajna asociacijska dediščina, ki je olajšala oblikovanje civilne družbe. Določene oblike združevanja so se ohranile tudi v socialističnem sistemu, predvsem po letu 1974 z novo ustavo³¹ in sprejetjem zakona o društvih, ki je le-tem odprl precejšnji prostor delovanja (Bibič, 1997: 26), hkrati pa je decentralizacija, določena z ustavo, omogočila nadaljnji razvoj že razvitih korporativističnih nastavk in »od zgoraj« vzpostavljene civilne družbe v podobi samoupravljanja (Jalušič, 2001: 184).

Usmeritve civilnodružbenih agensov so bile različne. Niso se oblikovali kot enoten politični koncept, ideologija ali vizija družbenega razvoja. V civilni družbi so bili ves čas prisotni različni pogledi, koncepti in ideologije kot posledica in odraz njene pluralne narave. Različna so bila tudi pojmovanja o položaju in vlogi civilne družbe. Precejšnja stopnja enotnosti se je izoblikovala le glede zahtev, da je obstoječi politični sistem potrebno reformirati, demokratizirati in uveljaviti večstrankarsko politično demokracijo (Žagar, 1999: 11).

³¹ Potrebno je opozoriti, da so bile pravice in svoboščine, ki jih je uzakonjala ustava, zaradi njihove dvoumnosti različno interpretirane (jasno je, da je politični vrh določal te pravice in svoboščine na osnovi subjektivnih meril). V ustavi so obstajali členi, ki so priznavali pravico do svobodnega političnega organiziranja in pravico do samoupravljanja, kakor tudi temeljna načela, ki so te člene omejevala ali celo izničevala (Fink-Hafner, 1992: 61-62).

Bibič (1997: 23) opisuje naslednja skupna stališča civilnodružbenih zahtev:

- temeljna reforma obstoječega političnega sistema z razširitvijo pluralizma na politični pluralizem, vključno strankarski;
- reforma ekonomskega sistema z uvedbo močnejšega delovanja trga (civilne ekonomije) in pluralizma lastniških oblik;
- razumevanje demokracije kot kompetitivnega procesa, pretežno kot proceduralne demokracije;
- institucionalizacija razlikovanja med civilno družbo in politično državo kot predpogoj za teoretično osmislitev vseh teh procesov.

3.1. RAZPRAVE O CIVILNI DRUŽBI

Po vstopu diskusije o civilni družbi iz sfere zasebnosti na področje (strokovne) javnosti, je bila v okviru Slovenskega sociološkega društva ustanovljena Sekcija za preučevanje socialnih gibanj. Sekcija se je redno sestajala dve leti, kasneje pa je izgubila svoj zanos in srečanja so postajala vse redkejša. Kljub temu, da je predstavljala središče strokovne razprave o civilni družbi, ne smemo zanemariti dejstva, da Sekcija ni bila edini prostor, ki je promoviral tovrstne razprave. Gantar in Mastnak (1988: 142-144) omenjata naslednje:

a) *Nova družbena gibanja in alternativna scena*: v tej sferi je šlo pogosto za samorefleksijo (delovanja) akterjev, ki je vključevala koncipiranje njihovih odnosov nasproti družbi in državi; nemalokrat pa so gibanja nastopila ambicioznejše tudi s stališča teoretičnih razprav: že omenjeni seminar »Kaj je alternativa?«, organizacija simpozija »Židovsko vprašanje«, organiziranje okroglih miz idr.

b) *Zveza socialistične mladine Slovenije*: Republiška konferenca ZSMS je načenjala problematiko civilne družbe pri koncipiranju svojega odnosa do novih družbenih gibanj. Intenzivnejše razprave so se začele leta 1986 z 12. kongresom v Krškem. Istega leta je bil v Novi Gorici organiziran tudi mladinski festival, kjer je bila ena izmed okroglih miz posvečena prav odnosu med civilno družbo in državo.

c) *Strokovna združenja in institucije*: pri razpravah o civilni družbi sta se močno angažirala predvsem Slovensko sociološko društvo in Slovensko filozofsko društvo. V Slovenskem sociološkem društvu so mlajši sociologi naredili največji prispevek k sistematični strokovni obravnavi in širjenju ideje civilne družbe. Pri procesu pluralizacije in demokratizacije so bile pomembne tudi raziskave slovenskega javnega mnenja. Filozofsko društvo je odpiralo intelektualni horizont s številnimi posveti, z afirmacijo analitične šole in s predavanji tujih gostov. Pravniki so sodelovali pri razpravah o ideji civilne družbe in

pravne države, o pravici do političnega združevanja, človekovih pravicah in svoboščinah, o suverenosti. Ne nazadnje je svojo vlogo odigralo tudi Slovensko politološko društvo, ki se je leta 1986 vključilo v razpravo o civilni družbi, leta 1989 pa je s temo »Politični pluralizem in demokratizacija javnega življenja« začelo vrsto letnih srečanj, s katerimi je poseglo na področje aktualnih političnih tem³². Poleg omenjenih združenj se je razpravi pridružila tudi sociološka in humanistična inteligenca, ki se je z zoperstavljanjem represiji ob nespoštovanju človekovih pravic in svoboščin zavzemala za demokracijo in civilizacijske dosežke.

d) *Publicistika*: civilni družbi so dali najprej prostor mladinski (Mladina, Radio Študent, Katedra, Volja, TNT), kasneje pa tudi ostali mediji. V procesu konstituiranja in delovanja alternativne civilne družbe je imel pomembno inovacijsko vlogo predvsem tednik Mladina, ki je v drugi polovici 80. dosegel naklado tudi 70.000 izvodov in imel s tem izjemen medijski vpliv. Krepil je idejo civilne družbe in podpiral ter uveljavljal nove subjekte civilne družbe. Tednik je začenjal z odpiranjem do takrat tabu teme (institucija vojske) in se tako spretno vrival v razpoke vladajoče politike. Na svojih straneh je dajal prostor politično najbolj kontroverznim temam (afera JBTZ, provokativni intervjuji)³³. Med revije, ki so dale svoj pečat problematiki civilne družbe, se umeščajo Časopis za kritiko znanosti, Nova revija, Teorija in praksa, Družboslovne razprave, Problemi idr.

Kljub množici različnih centrov, kjer so potekale razprave o civilni družbi, se moramo zavedati, da so si bili teoretiki, glede izhodišč o samem pomenu civilne družbe, močno vsak k sebi. Lahko bi našli cel kup različnih pomenov in dojemanj, ki so povezana s civilno družbo, saj je civilna družba takrat postala mobilizacijsko geslo, znak razpoznavnosti vseh tistih posameznikov in družbenih skupin, ki so se zavzemali za politično reformo in duhovno preobrazbo (Adam, 1988: 164). Zato se niti ne zdi čudno, da je obstajala cela plejada razumevanj, kaj civilna družba sploh je.

Pri nas so se, kot piše Adam (1988: 165-170), oblikovale tri interpretacijske sheme (modeli), ki so poskušale na znanstven način tematizirati pojem civilne družbe:

1. *Civilna družba kot družbena opozicija, sestavljena iz novih družbenih gibanj*: nosilci teh interpretacij razumejo civilno družbo kot družbeno opozicijo, sestavljeno iz ohlapno strukturiranih alternativnih (novih) družbenih gibanj in interesnih skupin, ki so se razvili predvsem pod okriljem ZSMS. Ta gibanja predstavljajo oblike »skupin pritiska« (pressure group), ki poskušajo kot avtonomen (politični) subjekt realizirati interese, ki sicer ne bi prišli na dnevni red političnega odločanja. Mnogi teoretiki poudarjajo, da gibanja, ki nastopajo kot »skupine pritiska«, ne predstavljajo politične, temveč družbeno opozicijo.

³² Bibič, A., *Civilna družba in politični pluralizem*, Ljubljana, 1997, str. 98-99

³³ Ibid., str. 97

Družbena opozicija pa se ne bori za oblast – njena naloga je predvsem defenzivne narave: pred državno represijo poskuša ustvarjati nove prostore interesne in kulturne avtonomije.

2. *Civilna družba kot samoupravno organizirana družba*: koncept civilne družbe se poskuša vključiti v pojmovni instrumentarij uradne (samoupravne) ideologije, katere cilj je vzpostavitev komunistične družbe na asociacijskih osnovah. Zagovorniki modela zatrjujejo, da pojma samoupravljanje in civilna družba nista povsem identična, a vsemu navkljub civilna družba ne more biti alternativa samoupravnemu socializmu – kvečjemu je koncept socialističnega samoupravljanja, s svojim poudarkom na delavski demokraciji in podružbljanju politike ter ekonomije, poglavitni kriterij civilne družbe kot samoupravne družbe v socializmu.

3. *Civilna družba kot korelacijski pojem in kot rezultat procesa modernizacije*: ta shema izhaja iz dveh predpostavk:

- Civilna družba je striktno korelacijski pojem³⁴, ki je smiselna v kontekstu razlikovanja med področjem avtonomnega družbenega delovanja in področjem političnega sistema; torej delovanjem civilne družbe nasproti državi. Pri tem ne gre samo za metodološko razlikovanje, ampak so pomembni tudi strukturalno-sistemijski mehanizmi, ki takšno razlikovanje omogočajo.
- Civilna družba je produkt zgodovinskega in civilizacijskega razvoja – označuje prehod od tradicionalne k moderni družbi.

3.2. SOCIALISTIČNA CIVILNA DRUŽBA

Koncept socialistične civilne družbe³⁵ je pomenil pravzaprav teoretizacijo praktičnih teženj nastajanja družbene opozicije državi v socialističnih deželah v osemdesetih letih (Fink-Hafner, 1992: 19). Koncept glede na temeljno teoretsko usmeritev umeščamo v kontekst postmarksističnih analiz države. Kritiko državnih oblik gradi na prelomu s tremi karakteristikami dogmatičnega marksizma: derivatizmom, esencializmom in redukcionizmom. Teoretiki civilne družbe so tako nastopili proti mehanicističnemu izpeljevanju države iz blagovne produkcijske oblike in razrednih nasprotij, proti zoževanju države na instrument vladajočega razreda ter proti podcenjevanju države, ki temelji na predpostavki, da je državo mogoče preoblikovati in celo odpravljati (Adam in Podmenik, 1985: 16).

³⁴ Hribar, T., *Civilno društvo, pravna država i legitimna vlast*, 1988, str. 181

³⁵ Pojem »socialistična civilna družba« je vpeljal v družboslovne razprave John Keane (Fink-Hafner, 1992: 19); glej tudi Mastnak (ur.), *Socialistična civilna družba?*, 1985

Bibič (1990: 87-88) navaja tri različne poglede na (socialistično) civilno družbo. Od tistih, ki menijo, da izraz pomeni kapitulacijo socialistične misli, do takšnih, ki samega termina ne zavračajo, ampak ga sprejemajo v različnih oblikah. Tretji se nahajajo med obema pozicijama, s simpatijami gledajo na ideje, ki jih prinaša pojav civilne družbe, vendar zavračajo sam termin.

Ob natančnem pregledu lahko ugotovimo, da so pogledi različnih avtorjev o socialistični civilni družbi dejansko dokaj različni. Bibič (1990: 56-57) piše, da termin »socialistična civilna družba« že z samim imenom zagovarja specifičen pomen civilne družbe za postkapitalistično reformo. Zdi se mu logično, da k terminu prištevamo tudi samoupravljanje, s tem pa tudi samoupravne institucije štejejo za bistvene elemente socialistične civilne družbe³⁶. Seveda tu ne gre za empirične oblike samoupravljanja, ampak za dejstvo, da samoupravljanje že *ex definitione* pomeni relativno avtonomno sfero nasproti državi. Razprava o civilni družbi v socializmu tako pomeni protest proti etatizmu in zahtevo po omejevanju države. Vendar v tem protestu ne gre zgolj za delitev civilne družbe in države, ampak za iskanje mehanizmov s katerimi bi civilna družba pridobila dejansko vlogo znotraj odločitev v državi. Na drugi strani gre tudi za rahabilitacijo države, predvsem v smeri njenega spoštovanja zakonitosti v družbi in zaščiti občin družbenih interesov. Zahteva po (političnem) pluralizmu je tako logična konkretizacija narave civilne družbe.

Mastnak (1992: 59) opozarja na (ne)povezanost razprav med civilno družbo in socialističnim samoupravljanjem. Tako so na eni strani zagovorniki ideje, da je socialistično samoupravljanje bistveni kriterij civilne družbe kot socialistične samoupravne družbe. Iz njihovega prepričanja, da socializem mora biti, tako sledi, da civilna družba »ne more« biti nič drugega kot socialistična. V okviru tega je bila torej zveza med socialističnim samoupravljanjem in civilno družbo »organska« (je lahko torej socialistična, ali pa je ne more biti). Spet drugi so trdili, da je civilna družba postavljena kot alternativa socialističnemu samoupravljanju. Pojem je sicer bil vpeljan v sintagmi »socialistična civilna družba« (bodisi zaradi cenzurno legitimacijskih ozirov bodisi pod vtisom debate na zahodu), vendar se je kmalu začelo govoriti o civilni družbi »v socializmu« ali »pod socializmom« in o tem, da sta civilna družba in socializem nezdružljiva, saj je za moderno civilno družbo, tako Hribar (1988: 180-181), značilno ravno to, da je povsem ločena od države. In kot takšna lahko obstaja samo v parlamentarni državi. Socialistična civilna družba bi potemtakem lahko obstajala le v kolikor bi obstajal tudi socialistični strankarski sistem. Dokler pa monopartijski sistem ne dopušča institucionalizirane civilne družbe, socialistična civilna družba nima teoretične, temveč samo utopistično provenienco.

³⁶ Bibič je bil edini, ki se je v CK ZKS zavzemal za (socialistično) in civilno družbo (Gantar in Mastnak, 1988: 148).

O (ne)združljivosti civilne družbe in socializma razmišljata tudi Adam in Podmenikova (1985: 20), ko ugotavljata, da je potrebno socialistično civilno družbo pojmovati ne samo kot alternativo etatističnemu socializmu, temveč tudi kot alternativo samoupravnim oblikam socializma³⁷. Oba omenjena koncepta namreč temeljita na preseganju razlik med državo in družbo, medtem ko je namen socialistične družbe prav ohranjanje te razlike.

Pri razpravi o socialistični civilni družbi je pomembno, kot pravi Mastnak (1992: 61), da samoupravljanje temelji na postavki o pozitivni svobodi in deluje kot merilo razodtujitve politike in oblasti, alternativno razumevanje civilne družbe pa afirmira negativno pojmovanje svobode (zato označeno za liberalistični odklon) in zagovarja odtujeno oblast, ki je ločena od družbenega življenja, in družbo, ki je osvobojena permanentne politične mobilizacije.

Keane (1985a: 62) opozarja, da je s stališča socialistične, še prav posebej pa marksistične tradicije, izraz »socialistična civilna družba« v svojem bistvu protisloven, celo nesmiseln. Ta tradicija predpostavlja, da sta pomen civilne družbe kot tudi ločenost od moderne »politične države« vezana na določeno zgodovinsko obdobje. Pojem civilna družba izvira iz časov emancipacije evropskega srednjega razreda v sedemnajstem in osemnajstem stoletju in označuje gospostvo buržoazije nad proletariatom, ki se izraža v »nepolitičnem« odnosu med kapitalom in mezdnim delom. Buržoazna tako ni samo vsebina, ampak tudi forma civilne družbe. Civilna družba je kraljestvo produkcije in menjave dobrin pod državnim jamstvom – torej kraljestvo privatne lastnine, tržne kompeticije, egoizma in privatnih pravic. Na ta način pa si je težko zastaviti vprašanje, ali je sploh smiselno govoriti o »socialistični civilni družbi«.

Civilnodružbena gibanja so zagovarjala predvsem naslednje ideje:

- idejo asociacionizma kot ključno idejo civilne družbe;
- idejo avtonomije;
- idejo pravne države;
- idejo človekovih pravic, zlasti pravico do združevanja.

Vse te ideje, kot zatrjuje Bibič (1997: 23-24), so prispevale k politični pluralistični transformaciji, k opustitvi ideje socialistične civilne družbe in k demokratičnemu obratu. Hkrati je bistven delež k temu prinesla tudi politična elita, ki se je od elementov represije vse bolj pomikala k središčnem nosilcu globalne družbene reforme, h kritiki fundamentalizma in nacionalni emancipaciji. S takšnimi dejavnostmi elite je bilo moč legitimizirati diskusije o civilni družbi, hkrati pa prenesti temeljne teme

³⁷ Samoupravni socializem, izhajajoč iz predpostavke o odmiranju države, oznanja prevlado družbe, medtem ko državni socializem v imenu začasne prevlade države izniči družbo (Adam in Podmenik, 1985: 22).

civilne družbe iz antipolitičnega v politični prostor in začeti odpravljati negativne posledice preteklih napak (kultura, družbena znanost).

3.3. NOVA DRUŽBENA GIBANJA

Civilno družbo lahko pojmuje kot prostor delovanja novih družbenih gibanj. Ta nova družbena gibanja pa so akterji demokratične (socialistične) civilne družbe (Mastnak, 1985: 10). Ker civilna družba deluje po principu novih družbenih gibanj, in ker svoje ideje črpa prav iz teh gibanj, si velja približe pogledati njihov pomen:

- Sodobna gibanja vzpostavljajo neko novo obliko družbenega konsenza, ki za razliko od uveljavljenih oblik temelji na potrebi po individualni avtonomiji in samoiniciativi in ne na nujnosti oziroma odvisnosti od »volje drugih«.
- Delovanje teh gibanj jasno izpostavlja dvojno perspektivo družbenega razvoja: na eni strani se odpira možnost, da se na osnovi obstoječih kriznih tendenc družbeni red obnovi na demokratičen način, na drugi pa obstaja nevarnost, da bi bile krizne tendence povod za avtoritarne nastope z izrazito nedemokratičnimi posledicami.
- Gibanja so znak konfrontacije med administrativno birokratskimi poskusi obnove države blagostanja in avtonomni prizadevanji za repolitizacijo vsakdanjega življenja (Keane, 1984).
- Nova družbena gibanja pa nastopajo tudi proti uradni »daj-dam« politiki in se zavzemajo za specifične, konkretne zahteve. Predstavljajo alternativo tistemu, kar birokratski državi kronično primanjkuje – široki javni razpravi (Adam in Podmenik, 1985: 19).

Začetki novih družbenih gibanj sodijo v 70. leta prejšnjega stoletja. Ta gibanja (punk³⁸, Radio Študent³⁹, Škuc) so odigrala eno izmed ključnih vlog pri lansiranju ideje in prakse civilne družbe (Bibič, 1997: 97). Nova družbena gibanja so bolj ali manj uspešno nastajala v vseh socialističnih deželah Srednje in Vzhodne Evrope (najuspešneje na Poljskem, Madžarskem, znotraj nekdanje Jugoslavije, pa v Sloveniji in na Hrvaškem). Najintenzivnejša so bila ekološka in mirovna gibanja ter gibanja za človekove pravice, čeprav so se (z velikimi razlikami med državami) porajala tudi druga gibanja: feministična,

³⁸ Punk se v Sloveniji pojavi leta 1977. Ta mladinska subkultura je bila prva izmed novih družbenih gibanj in hkrati prvi nosilec civilne družbe. (Fink-Hafner, 1992: 249) Po »propadu« liberalizacije konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih je bil to tudi prvi poskus neodvisnega družbenega povezovanja (Mastnak, 1991: 376).

³⁹ Radio Študent ima ključno vlogo pri oblikovanju alternativne scene. Imel je prefinjen občutek za ostale medije; ob njem so delovali tudi drugi alternativni mediji: plakati, bilteni, kasete, plošče, grafiti idr. (Mastnak, 1991: 378)

homoseksualna idr. Gibanja so bila eden najpomembnejših generatorjev politične modernizacije v teh deželah (Fink-Hafner, 1992: 41-45).

Socialistični sistem⁴⁰ je negativno vrednotil vse ideološke in politične drugačnosti ter razглаšanje pluralizma, tekmovanja ter nasprotovanja v javnem življenju družbe. K militantnosti do novih avtonomnih civilnodružbenih subjektov je največ prispeval mit o enotnem revolucionarnem subjektu (delavskem razredu in njegovi politični stranki, ki zagotavlja revolucionarne družbene spremembe in mu iz tega naslova pripadajo tudi specifični družbeni in politični privilegiji (Fink-Hafner, 1992: 47). Na začetku osemdesetih, ob samem nastanku novih družbenih gibanj, je oblast ta gibanja z lahkoto nadzorovala – v kolikor jih ni z represijo poskušala onesposobiti (punk). Obstajalo je namreč prepričanje, da se jih večinoma da vključiti v institucionalne okvire SZDL in ZSMS (Repe, 2001: 30).

Družbena gibanja so v socialistični sistem vnesla »moteče« elemente: poosebljala so politični nekonformizem; izsiljevala so pravico do ideološkega pluralizma in do alternativnega obravnavanja družbenih in političnih problemov; vnašala so inovacije v stilu, pristopih, metodah, organizacijskih oblikah, v jeziku javnega delovanja; uveljavljala so specifične identitete v emancipacijski praksi; javno so odpirala tabuizirane teme; delovala so v prid konstituiranja neodvisne javnosti; nenazadnje so kritizirala oblast idr. (Fink-Hafner, 1992: 48) Pri vsem tem Offe (1987: 16-17) ugotavlja, da družbena gibanja niso vstopala v odnos s političnimi akterji v smislu pogajanja, kompromisa, reforme, izboljšanja ali postopnega napredka, temveč prej v kontekstu ostrih nasprotij. Zato je takšno brezkompromisno vztrajanje v zvezi z njihovimi zahtevami na strani političnih sil izzvalo kritiko in obtožbe. Mnogi so tako videli taktiko novih družbenih gibanj kot kontraproduktivno – čeprav so lahko bile nekatere zahteve gibanj pripoznane kot legitimne. Pri novih družbenih gibanjih je bilo po besedah Pavlovičeve (1989: 28) pomembno dojeti, da »/tisto, kar šele zares konstituira vsako »gibanje«, so refleksije v državnih institucijah oziroma ideoloških aparatih države, nikakor pa ne njegova samoumestitev oziroma neumestitev, niti njegova eksplicitna ali implicitna želja po določeni poziciji.«

Fink-Hafnerjeva (1992: 51-52) pravi, da se nova družbena gibanja s kritiko monističnega socialističnega političnega sistema niso uklanjala ideološkemu monolitizmu in so bila v tem pogledu pluralistična. Z nasprotovanjem oblasti so se postavljala v partnerski, opozicijski položaj v razmerju do te oblasti. Hkrati pa so s svojim delovanjem izgrajevala avtonomno sfero civilne družbe, saj so ustvarjale alternativne vire informacij, alternativna interesna združenja ter povezave med njimi, s tem pa širila in spodbujala participativno politično zavest državljanov.

⁴⁰ Uradna politika je od vsega začetka definirala nova družbena gibanja kot politično opozicijske skupine (Fink-Hafner, 1992: 52).

Neposredna družbena in politična moč novih družbenih gibanj je bila relativno majhna, čeprav so bili ustvarjeni pogoji za večanje njihovega vpliva in moči. Tako je na prehodu v osemdeseta, z neuresničevanjem deklariranih kvalitet socializma, raslo razočaranje in nezadovoljstvo velikega dela družbe⁴¹. Hkrati je postajalo tudi vse bolj očitno, da politični sistem in družbena ureditev zavirata družbeni razvoj in zatirata zahteve civilne družbe. Posledično se je krepila zavest o alternativnih družbenih vrednotah ter alternativnih modelih razvoja in političnega sistema. V tem kontekstu so nova družbena gibanja postala privlačna zaradi svojih (prej omenjenih motečih elementov) specifičnih lastnosti (Fink-Hafner, 1992: 53-54). Posebno močan impulz pa so ta gibanja dobila v začetku 80. let z novimi kulturnimi in alternativnimi gibanji (mirovniška, ekološka, feministična, duhovna itd.), ki so se začela razumevati dejansko kot »civilna družba«, čeprav je potrebno poudariti dejstvo, da so vsa ta gibanja ostala vse do sredine 80. relativno nevidna (Mastnak, 1991: 377). Njihovo samorazumevanje je pomagal oblikovati krog mlajših družboslovcev, filozofov in teoretikov kulture ter psihoanalize, ki so se na podlagi doživljanja domače situacije in odmevov iz sveta (Češkoslovaška, Poljska, Madžarska, angleški civilnodružbeni krog) zavzemali za avtonomijo civilne družbe nasproti obstoječi državni represiji.

Skupno delovanje novih družbenih gibanj, alternativnih kulturnih iniciativ, ZSMS in kroga družboslovcev in filozofov je odigralo pionirsko vlogo v procesih demokratične transformacije ter vplivalo na demokratizacijo medijev in javnega mnenja, hkrati pa tudi na kulturno in reformatorsko politiko, ki je bila deležna spodbud in podpore, a hkrati tudi kritike, vendar predvsem v prvi polovici 80. let (Bibič, 1997: 97). Odprtost za nove politične interese je na eni strani pospeševala dogajanje v političnem sistemu in na drugi opozarjala na rigidnost sistema. Nosilci novih političnih interesov (vsaj večina od njih) se v takšnem položaju niso mogli zadovoljiti s čakanjem na morebitno »dovoljenje« uradne politike, zato je bil njihov glavni interes sprememba političnega ustroja (Bernik, 1990a: 432). Vendarle so po mnenju Fink-Hafnerjeve (1992: 54-55) nova družbena gibanja ostala marginalen pojav vse dokler niso bili izpolnjeni še vsi ostali nujni pogoji za spremembo politične in družbene ureditve: uzakonitev in zaščita človekovih pravic in svoboščin (pravica do izražanja mnenja, zborovanja, združevanja); razkroj partijske nomenklature; vzpostavitev modernega državnega administrativnega aparata; organizacija svobodnih in poštenih volitev; legalen obstoj in delovanje alternativnih virov informiranja .

⁴¹ Raziskave javnega mnenja kažejo na težnje večine Slovencev po modernizaciji družbenega življenja. Prihaja do simpatiziranja z novimi družbenimi gibanji, rasla je podpora civilnodružbenim pobudam, naraščala je kritika monističnega sistema itd. (Fink-Harner, 1992: 63) Tako je leta 1986 (SJM/86) skoraj polovica ljudi izjavila, da že sodeluje, ali pa bi bila pripravljena sodelovati v novih družbenih gibanjih, kar dovolj jasno nakazuje na nezadovoljstvo s samim političnim sistemom in na zahteve prebivalstva po družbenih spremembah.

Slovenski prehod v demokracijo se od ostalih transformacijskih procesov razlikuje prav po vlogi, ki so jo odigrala nova družbena gibanja. Prav ta gibanja, in ne disidentski intelektualci, reformatorski komunisti, novolevičarji, so inicirala demokratizacijo. Mreža, v katero so bila nova družbena gibanja povezana, se je imenovala alternativna scena ali enostavneje kar alternativa (Mastnak, 1991: 374).

3.4. REPRESIJA NAD NOVIMI DRUŽBENIMI GIBANJI

Nova družbena gibanja so vse od nastanka punka naletela na močan odziv s strani države⁴². V začetnem obdobju konfliktov med gibanji in oblastjo je bila dokaj učinkovita strategija nadzora nad gibanji represija v obliki stigmatizacije, širjenja laži in polresnic o teh gibanjih ali posameznikih. Posledično je v javnosti prihajalo do moralnega diskvalificiranja teh gibanj. Oblast je poskušala minimalizirati pomen gibanj v javnosti na način, da so njihovo delovanje prikazovali kot delovanje marginalnih, družbeno problematičnih in celo patoloških posameznikov in skupin. Pojavljali so se tudi posredni civilnodružbeni pritiski na pripadnike gibanj (nezmožnost zaposlitve, prostorsko getoiziranje, represija v izobraževalnih ustanovah, celo institucionalizacija nekaterih posameznikov). Kot instrument pa je oblast uporabila sredstva državne represije, ki so se kazala v nadzorovanjem, zapiranjem in sprožanjem sodnih procesov proti posameznikom (Fink-Hafner, 1992: 52-53). Kljub temu, da represija ni uspela⁴³, to ni pomenilo, da se je oblast sprijaznila s formiranjem civilne družbe. Družbena gibanja se niso mogla registrirati in tako postati priznana s strani zakona, kar bi jih ščitilo od samovoljne državne represije⁴⁴. Edino možno rešitev iz nastalega položaja je bilo videti v dogovoru z ZSMS. Z njim so nova družbena gibanja postala kolektivni člani mladinske organizacije, hkrati pa se niso odrekla svoji avtonomiji. Na drugi strani je ZSMS pod svojim okriljem imela množico gibanj, skupin in iniciativ, kar je povečevalo njeno moč. Dejanje ZSMS Mastnak (1991: 379) označuje kot začetek razpada političnega monolita - poleg partije so na politično sceno stopili novi subjekti.

⁴² Hkrati z nastankom kritične javnosti prihajajo tudi pojavi ideje o nasprotnikih sistema in povečanega etiketiranja (kontrarevolucija, specialna vojna ipd.) tistih, ki so odstopali od uradno začrtanih smernic države (Golubović, 1988: 179). Do takšne reakcije pride predvsem zaradi vse bolj poglobljene družbene krize na eni in vse večje radikalizacije kritične zavesti javnosti na drugi strani (Kljakić v: Golubović, 1988: 183).

⁴³ Mastnak (1990: 440-441) navaja tri glavne vzroke za neuspehe represije. Prvi je sposobnost protagonistov punk scene vsiliti javno razpravo o izmišljenih policijskih obtožbah, ki so jih širili množični mediji, ter s tem prenesli spor z represivne na ideološko raven. Drugi izhaja iz dejstva, da je prišlo do mobilizacije neodvisne javnosti, ki je obsojala oblast, način njenega reševanja družbenih problemov in uporabe nasilja. Tretji vzrok pa izhaja iz delovanja ZSMS, ki je hrabro ohranila stike s kritičnim in aktivnim delom mlade generacije, združene okrog punk scene.

⁴⁴ Kljub vsemu je neuspeh represije nad punkom vplival na razvoj različnih oblik družbenih in kulturnih gibanj (Gantar, 1994: 362), saj se je odprl prostor za nadaljnjo avtonomno družbeno dejavnost.

3.5. TOTALITARIZEM OD SPODAJ (pregon punka)

Preden si ogledamo, kaj sploh je totalitarizem od spodaj ter posledice, ki jih je te vrste totalitarizem povzročil, se moramo seznaniti s položajem, zaradi katerega sta se punk gibanje in odgovor na njegovo delovanje (v obliki totalitarizma od spodaj) sploh začela. Arzenšek (v Tomc, 1984: 9) ugotavlja, da je bila za takratno jugoslovansko družbo značilna povečana interesna diferenciacija in odsotnost institucionaliziranih konfliktov. Tako so nastajale različne skupine s specifičnimi interesi (eno takšnih je punk), ki teh parcialnih interesov niso uspele povezati in so delovale predvsem individualno. Na drugi strani so bile državne institucije, kot pravi Tomc (1984: 9-10), usmerjene k eliminaciji takšnih opozicijskih skupin ali vsaj njihovi nevtralizaciji. V državi tako punk ni imel prostora za svobodno delovanje in ustvarjanje. Bilo je gibanje, ki se je pojavljalo in delovalo mimo države in njenih transmissijskih institucij in pri tem krepilo civilno družbo. Punk je širil prostor avtonomnega delovanja za svoje pripadnike. Poudarek ni bil na izgradnji pravičnejše družbe, temveč na večji realni svobodi. Za razliko od drugih gibanj punk ni bil državotvoren v tem smislu, da bi priznaval globalne cilje države – zanj takšni cilji sploh niso bili relevantni.

Začetek represije proti punku (mladinska subkultura kot začetna točka nastajajoče civilne družbe) se je zgodil v prvi polovici osemdesetih⁴⁵. Šlo je za državno represijo⁴⁶: policijsko nasilje, kazenskoopravni pregoni, klevetniške kampanje oblastniških medijev (Mastnak, 1992: 143), ki se začne z afero nacipunk, ki poleg omenjenih prijemov državnega aparata⁴⁷ zajema tudi neprestano legitimiranje, zaplembe delov imidža, lov na pisce grafitov, fizično nasilje, zapiranje disko klubov, nadlegovanja policije na šoli ali doma itd⁴⁸. Poklicna mladina (ZSMS) se je na represijo odzvala na dva načina: del je odklanjal varnostnopolitično obravnavanje punka, hkrati pa je odklanjal sam punk kot stereotipen in nezahteven pojav množične kulture; drug del je nastopil proti punku še bolj odločno in ga kategorično zavrnil⁴⁹.

⁴⁵ Dokončna rešitev problema punka se pojavi jeseni leta 1981, ko so bili aretirani trije domnevni naci punkerji, prav tako domnevni pripadniki skupine 4R, kar naj bi pomenilo Četrti Rajh. Njihovo aretacijo je spremljalo policijsko nasilje širših dimenzij in ideološka kampanja prek dominantnih medijev. Osumljeni so prebili v prisilnem zaporu tri mesece. Po izpustitvi sta bila dva obtožena sovražne propagande po 133. členu kazenskega zakona, ki predvideva kazen od enega do desetih let. Sodna obravnava se je začela dve leti kasneje in postala pravnomočna v začetku leta 1984. Domnevna punkerja (proti tretjemu so postopek ustavili že prej) sta bila zaradi pomanjkanja dokazov oproščena (Tomc, 1984: 16).

⁴⁶ Oblast se je odločila »odstraniti ta tujek na slovenskem kulturnem telesu« potem, ko je Popit na enem izmed posvetov medobčinskih partijskih sekretarjev znanstveno dognal, da pankerji javno »kozljajo« in so za družbo neokusni (Pričanje Sreča Kirna, v: Bakše, 1989a: 61).

⁴⁷ Ob represiji nad punkom Gantar (1994: 361) poudarja, da države ni tolako motila glasba in njena besedila, bolj je šlo za življenjski stil, ki ga je predstavljala punk subkultura – življenjski stil, s katerim je bila generacija *nad socializmom* (ni se pustila socializirati v duhu socializma).

⁴⁸ Tomc, G., *Druga Slovenija*, 1989a, str. 130-132

⁴⁹ Na koncu so se pogajanja med punk občestvom in ZSMS končala s kompromisno rešitvijo, da oboji stojijo na različnih (neantagonističnih) stališčih, in da ZSMS ne more biti nič drugega kot organizacija zase, ki pa mora biti hkrati odprta za vsa partnerska gibanja (Pričanje Sreča Kirna, v: Bakše, 1989a: 62-63), čeprav je po besedah Žerdina (1997: 80), Mastnak leta

Kljub temu je afera nacipunk predstavljala prelomnico v mladinski politiki – z njo pride do zametkov pluralizma mladinskih interesov (Tomc, 1989: 182-184).

Potem ko je državna represija spodletela, se je vzorec represije spremenil in država je prepustila rešitev zadeve civilni družbi. Prišlo je do spopada med demokratično in nedemokratično civilno družbo. Civilna družba je začela obračunavati z lastnimi demokratičnimi potenciali; represija se je usmerila proti družbenim prostorom drugačnosti (mladinske subkulture, alternativne scene, zapiranje prostorov, oteževanje dostopa do gostinskih lokalov). Alternativno populacijo se je na ta način prisilno fragmentiralo in segmentiralo. Vzroki za to vrsto represije so bili urbanistični, prometni, higienski, protipotresni ipd. Nosilci represije so bili najprej in predvsem občani, ki so nastopali kot anonimna *moral majority* in kot organizirana zdrava družbena sila, ki je zavračala vse naštete odstopke od normalnosti. Bili so nekakšen *vox populi*, ki se pojavljal po časopisih, krajevnih skupnostih in skupnostih stanovalcev. Glasu ljudstva, organiziranem kot socialistična zavest in narodna vest, so pri obračunu pomagale delovne organizacije, njihovi samoupravni organi ali kar delavci, lastniki, upravitelji dotičnih prostorov. Niti enega izmed prostorov alternativne scene ni odvzela država. Uspeh je bil posledica spontane dejavnosti ljudstva, bazične represije, totalitarizma od spodaj⁵⁰ – neposredne demokracije (Mastnak, 1992: 143-145). Čeprav totalitarizem od spodaj ni mogel prevladati, je vseeno pomembno vplival na stanje v alternativni sceni. Sredi osemdesetih namreč pride do prve velike diferenciacije v civilni družbi. Del neodvisnih družbenih aktivistov se je umaknil iz javnosti in prenehal z javnimi nastopi in s pozivanjem k javnim razpravam (odločili so se biti nemi, a kljub vsemu ne utišani), vendar njihovo delovanje s tem ni prenehalo. Opazen pa je tudi prav nasproten učinek totalitarizma od spodaj – prišlo je do eksplozije družbenega delovanja: civilna družba se je ponovno pojavila. Večina demokratične civilne družbe je svoje aktivnosti, programe, ideje in konkretne iniciative predstavila javnosti kot odgovor na klevete in obtožbe proti njim. Tako so sredi osemdesetih organizirane prve neodvisne demonstracije, pišejo se peticije, odprta pisma, organizirani so seminarji, okrogle mize (prvi velik uspeh je bila iniciativa mirovnega gibanja za priznanje ugovora vesti in civilnega služenja vojaškega roka) idr. (Mastnak, 1990: 443-444)

3.6. KRŠENJE ČLOVEKOVIH PRAVIC IN VPRAŠANJE LEGITIMNOSTI (afeta JBTZ)

Predstavniki politične elite so ob razmišljanjih o delovanju političnega sistema prišli do ugotovitve, da je le transparentno delovanje političnega sistema tisto, ki omogoča, da javnost sprejema oblast kot

1981 prepričal Bavčarja, da punk rockerji niso nacisti, s tem stališčem pa sta kasneje skupaj prepričala še ostale iz mladinske organizacije.

⁵⁰ Več o totalitarizmu od spodaj v: Mastnak, T., *Totalitarizam odozdo*, 1988, str. 80-90

legitimno. Legitimnost pa lahko oblast doseže s stalnim doprinosom družbi na način, da rešuje probleme in je stalno na očeh celotne družbe, pri čemer ne zadoščajo zasluge iz preteklosti (Golubović, 1988: 128-129). Vendar se pri vprašanju legitimnosti oblasti kaj kmalu lahko pokaže problem, saj se je, kot ugotavlja Adam (v Bernik, 1990: 60), pri nas manifestiral takšen tip legitimnosti, ki je na zunaj prevzel nekaj racionalno-legalnih pravil (volitve, ustava, parlament), a je vseeno deloval na karizmatičnem (revolucionarnem) izročilu⁵¹. Oblast je torej lahko na osnovi ideoloških predpostavk tako teoretično kot praktično nasprotovala ustavni ureditvi⁵² in posledično sistematično omejevala človekove pravice (Zajc, 2000:17).

Očiten poskus kršenja človekovih pravic in posledično nelegitimnosti oblasti se pojavi prav v primeru afere JBTZ. Vojaška policija je mnogo pred izbruhom afere, že leta 1985, začela z operacijo proti procesu demokratizacije imenovano *Mladost*. Več let so nadzirali alternativo in na koncu prišli do zaključka, da je delovanje civilne družbe antisocialistično⁵³. Spolitizirani generali so na osnovi teh ugotovitev obvestili zvezno vodstvo, da se v Sloveniji izvaja kontrarevolucija⁵⁴ in zahtevali odobritev za vojaško intervencijo v Sloveniji. Tako je bil kot posledica antisocialističnih dejavnosti v Sloveniji leta 1988 uprizorjen vojaški proces⁵⁵. Dva urednika Mladine, njen pomočnik in zastavnik JLA so bili obtoženi zaradi izdaje tajnega vojaškega dokumenta. Kasneje se je izkazalo, da je bil dokument protiustaven, vojaški sodni aparat pa ni nikoli uspel dokazati utemeljenosti obtožb. V procesu, ki je bil prej politična provokacija kot pravni primer, je vojaško sodišče izreklo nelegitimno in nelegalno obsodbo – četverica je kršila zakone, procedure in Ustavo SRS. Kot posledica je nastal Odbor za varstvo človekovih pravic⁵⁶ (o katerem bomo govorili v naslednjem poglavju), zaradi katerega je, kot bomo videli, propadel še en poskus državne represije (Mastnak, 1991: 386).

⁵¹ Rigby (v Bernik, 1990: 60) se osredotoča na dejstvo, da je težnja oblasti po lastni legitimnosti temeljila na »ciljni racionalnosti« in ne na formalno-pravni racionalnosti, kot je to značilno v zahodnih družbah.

⁵² Hirszowicz (v Bernik, 1990: 60-61) sugerira, da je šlo za legitimacijo s pomočjo mistifikacije, kar implicira dejstvo, da so nepreglednost in skrivnostne strukture oblasti temelj njene legitimnosti.

⁵³ JLA je že od leta 1986 pripravljala načrte za vojaški udar, ker je sodila, da Jugoslaviji grozi razpad, politiki pa krize niso sposobni rešiti. Razni scenariji so se odvijali vse do leta 1991, eden ključnih dogodkov pa je bil ravno proces proti četverici (Repe, 2001: 39). Neizpodbitno dejstvo je, da so se leta 1987 začeli usklajeni in odkriti napadi na JLA. Vojaški svet je zato ocenjeval, da je izbruhila specialna vojna s subverzivnimi nameni. Šlo naj bi za poskus kompromitiranja armade in njeno odstranitev s političnega prizorišča. Junija 1988 se je brez vednosti državnih in partijskih organov sestal vojaški svet, ki je ocenil, da v Sloveniji divja kontrarevolucija, ki jo naskrivaj podžigajo v samem republiškem vrhu (Žerdin, 1997: 32, 174).

⁵⁴ Leta 1988 so se v Sloveniji tako partijski funkcionarji kot tudi alternativa (o opoziciji se takrat še ni govorilo) branili, da nimajo nič skupnega s kontrarevolucijo, in da ta v Sloveniji sploh ne poteka. Ob pritiskih zvezne oblasti je o tem vladal praktično nacionalni konsenz in podatek o kontrarevoluciji je bil najstrožje varovana skrivnost (Žerdin, 1997: 14-15).

⁵⁵ Proces je kronološko popisal Marijan M. Grakalič (ur.), *Ljubljanski proces (Prilog istraživanja kulture ljudske slobode)*, 1988

⁵⁶ Odbor za varstvo človekovih pravic je bil prvi družbeni organizem, ki je nastal zunaj SZDL (Pirjevec, 1995: 390).

Po mnenju civilne družbe je, glede na prikazano, oblast padla na izpitu lastne verodostojnosti in zabredla v čisto tautologijo. Zvezna oblast, ki je pridigala o popolni transparentnosti, je pokazala svoj pravi obraz - proces proti četverici je potekal za zaprtimi vrati (razen za člane najožje družine), s čimer je bil kršen institut javnosti sojenja, ki je opredeljena tako v zvezni (Ustava SFRJ, 227. člen) kot v republiški ustavi (Ustava SRS, 282. člen). Poleg tega je prišlo do negiranja pravice uporabe maternega jezika obtožencev. Razprava je ves čas potekala v srbohrvaščini, s tem pa je bil kršen 2. odstavek 212. člena Ustave SRS, po katerem ima vsakdo pravico, da pri uresničevanju svojih pravic in dolžnosti ter v postopku pred državnimi in drugimi organi, uporablja svoj jezik in pisavo.

Javnost je takšno arogantno potezo sprejela kot nedopustno žalitev. Prihajalo je do cele vrste protestnih pobud s strani javnosti (protestnikom so se pridružili celo borci), hkrati pa je šlo za razkol med Slovenijo in preostalo Jugoslavijo. V Beogradu so takšno držo ocenili kot dokaz slovenskega nacionalizma ter jo obsojali kot provokacijo. Ob vseh dogodkih se je zganilo tudi liberalno krilo ZK. Ugotovilo je, da je popuščanja do zvezne oblasti dovolj in se pridružilo ljudstvu proti vojski (Pirjevec, 1995: 390), kot še en dokaz pripravljenosti (dela) oblasti na politične reforme. Tako bi lahko s foucaultovske pozicije ugotovili, da je pravo tisti instrument in orodje, preko katerega se izvaja oblast in preko katerega se vzpostavljajo odnosi podrejenosti. Pravo tako obvladuje politično misel, s čimer oblast pridobi jasno ideološko funkcijo. Gre namreč za prikrivanje dejanske razsežnosti ogromnega aparata oblasti (Lukšič in Kurnik, 2000: 160), ki pa je bilo na žalost (zvezne) oblasti že vse preveč odkrito.

3.7. ODBOR ZA VARSTVO ČLOVEKOVIH PRAVIC – ZAČETNIK POLITIČNEGA BOJA

3. junija 1988 je bil na pobudo Igorja Bavčarja ustanovljen Odbor za varstvo pravic Janeza Janše, kasneje preimenovan v Odbor za varstvo človekovih pravic⁵⁷. Odbor⁵⁸ je postal najmočnejša organizacija civilne družbe v času t.i. »slovenske pomladi« in je združil ljudi različnih, tudi nasprotujočih si nazorov (Repe, 2001: 46). Kot največje in najpomembnejše združenje pri nas je Bavčarjev odbor postal prvorazredna politična sila, s katero je bilo treba računati v Sloveniji in Jugoslaviji. Deloval je v različnih oblikah: objavljal je izjave o poteku kazenskega procesa; kontaktiral je s političnimi in državnimi organi; vzpostavljal je mrežo mednarodnih stikov; organiziral množična

⁵⁷ Odbor za varstvo pravic Janeza Janše se je v Odbor za varstvo človekovih pravic preimenoval 6. junija, saj se je seznam zapornikov podaljševal in bi bilo videti čudno, če bi s širitvijo liste zaprtih ime gibanja dopolnjevali z imeni novih jetnikov (Žerdin, 1997: 99).

⁵⁸ Odbor je v kratkem času prerasel v množično protestno gibanje, ki je štel okrog 100.000 individualnih in 1.000 kolektivnih članov. Takšno množično članstvo je bilo izraz simbolne podpore, zasnovane na utemeljenem prepričanju, da je bil proces proti četverici političen proces, ter da so unitaristične sile z njim predvsem poskušale zaustaviti procese političnih reform (Bibič, 1997: 99).

protestna zborovanja⁵⁹. Poleg obrambe četverice, kot vzrok nastanka Odbora, je v ospredje postavljala tudi probleme človekovih pravic in svoboščin, razmerja med civilno družbo in vojaško oblastjo, neodvisnosti sodišč idr. (Bibič, 1997: 99) Cilj njegove aktivnosti je bil torej povsem pravni, nepolitičen⁶⁰ in prav ta nepolitična platforma je pritegnila številne člane.

Opozicija je bila pred nastankom Odbora, deloma pa tudi še kasneje, v močno neenakopravnem položaju. Ni še bila politično artikulirana, ni imela možnosti za formalno politično organiziranost, bila je nadzorovana, imela je samo skope informacije o tem, kaj se dogaja v oblastnih strukturah, medtem ko je oblast vedela praktično za vsako potezo opozicije. Nezaupanje na obeh straneh je bilo veliko, a vseeno je določen pretok informacij obstajal, predvsem spričo delovanja ZSMS, majhnosti prostora, osebnih poznanstev in SZDL kot prostora soočanja pogledov (Repe, 2001: 38).

Odbor je bil ustanovljen prav v času, ko se je začel iztekati cikel novih družbenih gibanj; gibanja, iniciative in skupine, ki so formirale alternativo, so dobile svojo legitimiteto⁶¹. Njihove ideje so postale javne, problematika, s katero so se ukvarjala, pa je postala zadeva celotnega ljudstva in politike. Nova družbena gibanja so osvojila področje družbenega in političnega in začelo se je pojavljati vprašanje prihodnosti (česar ob njihovem nastanku ni bilo). Razpravo o prihodnosti, še preden se je dobro začela, je prekinila ustanovitev Odbora, ki je uspel vase »posrkati« vso energijo družbenih gibanj; mnoga gibanja pa so se tudi močno angažirala v delovanju Odbora. S tem je bila pluralnost družbenih gibanj dejansko podrejena enemu samemu cilju – političnemu boju. Avtonomno polje akcije se je spremenilo v politično polje. Vzpon politične opozicije je bil skladen z zatonom alternativnih dejavnosti, ki jo imenujemo opozicijska politika. Ali drugače: »Začetek pluralizacije političnega življenja /.../ je prinesel depluralizacijo družbenega.« (Mastnak, 1991: 386-387)

Kljub temu, da je bila prvenstvena dejavnost Odbora nepolitična – pomoč četverici – je le-ta zaradi logike prostora, v katerem je deloval, moral nastopati politično (večino individualnih in kolektivnih članov je vendarle združil nepolitični konsenz). Postal je politična organizacija brez politične osnove in ravno to je pglavitni razlog, da Odbor ni nikoli postal politična koalicija, saj bi se večina članstva s tem

⁵⁹ Največje zborovanje, ki se ga je udeležilo nekaj deset tisoč ljudi, je bilo 21. junija 1988 na Trgu osvoboditve v Ljubljani (Repe, 2001: 46).

⁶⁰ Mastnak, T., *Civilno društvo u Sloveniji: Od opozicije do vlasti*, 1990, str. 446

⁶¹ Oblast je javnosti poskušala dokazati, da se tudi sama (in ne samo Bavčarjev odbor) zavzema za pravno državo in spoštovanje človekovih pravic. V ta namen je bil pri RK SZDL ustanovljen Svet za varstvo človekovih pravic in svoboščin. Njegova naloga je bila strokovno in moralno pomagati ljudem, ki jim v Sloveniji kršijo pravice ter prispevati k vzpostavitvi pravnega reda, ki bo omogočal uveljavljanje človekovih pravic. Predlog za ustanovitev takšnega sveta je bil podan že nekaj mesecev pred procesom proti četverici, saj je SZDL z njim hotela zadostiti vse glasnejšim javnim zahtevam po varstvu človekovih pravic. Svet je deloval do vzpostavitve institucije ombudsmana po sprejetju slovenske ustave leta 1991 (Repe, 2001: 50).

morala odreči svoji nepolitičnosti. Na drugi strani tudi nova družbena gibanja niso mogla razviti svoje politične identitete, ker so se svoji identiteti odrekla prav z vstopom v Odbor (Mastnak, 1991: 387-388).

Prva je o Odboru kot političnem telesu začela razmišljati Spomenka Hribar, ki je menila, da bi se moral Odbor takoj organizirati kot samostojna politična stranka, dobiti svojo politično, organizacijsko strukturiranost s pododbori, ki bi v svojem okolju delovali samostojno. Predlog v samem Odboru sprva ni naletel na kak poseben odziv. Tudi člani kolegija, ki so bili še vedno tudi člani ZKS, so novembra 1988 množično izstopili iz partije, ob tem pa niso kazali simpatij do prenove Odbora v novo stranko. Z vse pogostejšimi zahtevami, naj se Odbor »okliče za stranko«, se ni strinjal niti Bavčar, saj je menil, da bi bilo koristneje, če bi Odbor širil misel o človekovih pravicah in svoboščinah. Mastnak je hkrati ugotavljal, da je Odbor vsrkal in homogeniziral skoraj vse neuradne, neodvisne in opozicijske aktivnosti ter s tem povzročil, da so nova družbena gibanja, ki so se pridružila Odboru, izgubila lastno identiteto. Odbor, ki je potemtaka v funkciji nekakšnega talilnega lonca, bi moral razpasti na različne politične grupacije, s tem bi spet postal to, kar je bil na začetku – posebna organizacija, ki se zavzema za človekove pravice (Žerdin, 1997: 319-320).

Odbor je deloval do aprila 1990. Med prizadevanji za pomoč četverici je sodeloval že pri pogajanjih o tem, kakšna naj bi bila volilna zakonodaja, ki jih je jeseni 1989 organizirala SZDL, čeprav so v tem času že nastajale prve stranke in je deloval le še formalno (nikoli ni bil registriran). Odbor se je v odnosu do oblasti pojavil kot enakopraven dejavnik. Njegov predsednik Igor Bavčar se je ves čas dogajanja pogovarjal z najvišjimi predstavniki oblasti, predstavnikom Odbora pa so dovolili tudi nastop v skupščini. Dokler je potekal proces, se je Odbor zavedal, da slovensko politiko potrebuje, saj je bila zaščitna ograda med njim in centralno oblastjo. Proti koncu se je to stališče spremenilo. Posamezniki iz vodstva Odbora so želeli aktivneje poseči v notranja razmerja v slovenskem političnem vodstvu (Repe, 2001: 46). Mastnak (1991: 388) gre na tej točki s svojimi razmišljanji še globlje. Zatrjuje, česar mu nikakor ne moremo oporekati, da je bil Odbor kljub svoji masovnosti vendarle elitistična organizacija. Izbrani kolegij⁶², ki ga je vodil, je imel neformalni politbiro, v katerem se je kovala politična strategija, ki jo lahko razumemo kot strategijo borbe za moč in oblast. V jedru Odbora, ki ni bil samo masovno družbeno gibanje, ampak tudi talilni lonec⁶³ frustrirane politike, izbrisanih identitet in neformalizirane moči, se je uspel oblikovati znaten del današnje politične elite.

⁶² Aprila se je večina članov kolegija Odbora spustilo v volilno dirko, nekateri na strani vladajoče koalicije Demos, drugi na listah ZSMS, krščanskih demokratov, Zelenih in novih družbenih gibanj. Po volitvah je del Odbora tako prišel na oblast (njegov vodja celo na funkcijo ministra), del v opozicijo, večina pa se je vrnila k prejšnjim dejavnostim (Žerdin, 1997: 385).

⁶³ Rizman (1999: 4) kot eno izmed pomembnih demokratičnih funkcij civilne družbe navaja tudi rekrutiranje in usposabljanje novih političnih voditeljev. V aktivnostih civilne družbe si nabirajo znanje o tem, kako motivirati ljudi za določene družbene probleme, kako o problemih razpravljati, kako pridobiti denarna sredstva za delovanje civilne družbe, kako pridobiti ljudi za določene cilje, kako sklepati kompromise itn.

4. OBLAST V SLOVENIJI

Pri prehodu v politično pluralistično družbo se nikakor ne moremo izogniti delovanju in vplivu tedanje politične oblasti. Predvsem se moramo vprašati o odnosu takratne oblasti do civilne družbe in do vprašanja uvedbe političnega pluralizma oziroma pristanka partije na sestop z oblasti in političnega boja na večstrankarskih demokratičnih volitvah.

V Sloveniji (in Jugoslaviji) je imel politični sistem specifično, hierarhično mesto glede na druge družbene funkcionalne sisteme. Bil jim je nadrejen in jih je zelo natančno reguliral. S tem jim je puščal zelo malo prostora za avtonomijo in samoregulacijo. Poleg tega je obstajala tudi relativno nizka stopnja ločitve zakonodajne, sodne in izvršilne oblasti, kakor tudi formalizacije in diferenciacije postopkov odločanja in izvrševanja političnih odločitev. Institucionalni sistem je bil rigid, spremembe so bile vodene praviloma »od zgoraj«, obstajale pa so tudi omejene možnosti spreminjanja političnega sistema. Politični sistem tudi ni bil usposobljen za institucionalno kodificiranje družbenih odnosov, ki regulirajo in legitimizirajo sfero družbenega upravljanja (Fink-Hafner, 1992: 59).

Bibič (1997: 105) kot izrazit fenomen, ki je za razliko od vseh ostalih držav Vzhodne Evrope obstajal samo v Sloveniji, navaja pluralizem samoupravnih interesov in s tem legitimiziran pluralizem, čeprav je njegova obvezna institucionalizacija pomenila njegovo omejeitev ne samo na socialni, marveč predvsem na politični ravni. Legitimizacija tega pluralizma je imela negativno vlogo za razvoj političnega pluralizma. Temeljila je namreč na predpostavki nestrankarskega pluralizma, ki se je v določeni točki celo istovetil z enostrankarskim in večstrankarskim sistemom, kar je delovalo omejevalno na razmišljanje o večstrankarski alternativni – hkrati pa pluralizem samoupravnih interesov omenja kot enega prvih dogodkov, ki so omajali monistični sistem in pripomogli k lažjemu prehodu v sistem pluralistične demokracije (Bibič, 1997: 20). Problem je nastal na točki, kjer družbenopolitični sistem kljub proklamiranemu pluralizmu interesov ni predvideval in ni imel pripravljenega načrta za situacijo, ko se dve družbenopolitični organizaciji ne moreta poenotiti (v našem primeru sta si, vsaj kar zadeva najvitalnejša družbena vprašanja, na nasprotnih bregovih stali SZDL in ZSMS). Vendar je sistem našel enostavno rešitev. Vedno in povsod mora priti do poenotenja, saj tak sistem vsebuje neformalne mehanizme, ki pod površino tako s silo ali pa elegantnim razgovorom vedno poskrbi, da pride do dogovora med nasprotnojučimi si akterji (Bakše, 1989a: 33). Tako velja vse do druge polovice osemdesetih, ko pride do napovedanega boja za oblast s strani ZSMS, prevlade reformističnih sil v partiji in vse močnejšega delovanja civilnodružbenih iniciativ.

V vsakdanjem življenju so ljudje (in tudi večina izobražencev) ocenjevali jugoslovanski samoupravni socializem kot bistveno drugačen sistem od leninistično-sovjetskega režima. Dejstvo je namreč bilo, da

so uživali veliko večjo politično osebno in družbeno svobodo ter neprimerno višji materialni standard (Prunk, 2000: 45).

Partija je dolgo časa igrala na napačne strune in ni izvajala, ali pa ni hotela izvajati, vse preveč potrebnih reform⁶⁴ že očitno načetega sistema. Ob tem Tomc (1989: 178-179) opozarja, da se je partija v tistem času vse bolj reducirala na golo formo vladanja brez programa. Namesto kulturne revolucije kulturna asimilacija, namesto socialističnega gospodarstva brezizhodna kriza in namesto neposredne demokracije politični sistem, v katerem partija ves čas ni predstavljala drugih, na koncu pa ni bila sposobna več predstavljati niti same sebe. Partija se je na nastalo situacijo lahko odzvala na dva načina – imela je možnost reafirmacije svojega vladajočega položaj in opustitve komunistične ideologije v programu, lahko pa je, kakor se je navsezadnje tudi odločila, vztrajala pri svojem ideološkem fundamentalizmu in sklicevanju na samoupravljanje. S takšno držo je začela počasi izgubljati svoj vladajoči položaj, kar jo je na koncu prisililo v politično partnerstvo z drugimi zvezami in gibanji.

Za dejanski začetek reforme po Podmenikovih (1989: 9) besedah ne bi bilo dovolj le to, da partija zapusti svoje celice v upravi, podjetjih, pravosodju, vojski, policiji itd. Morala se je »ločiti od oblasti« ali »države« in »iti na volitve kot ločenka«⁶⁵. Z drugimi besedami, oblast je bila, v kolikor je dejansko želela reforme, primorana pristati na tekmo v večstrankarski politični areni. Saj tudi po mnenju Jambreka (1989: 33), problem partije ni bil v »sestopu z oblasti« oziroma v njeni »partijski reformi«. Ključno je bilo vprašanje kvalitete in vrste oblasti, za katero je partiji sploh šlo. Šlo je predvsem za iskanje izhoda iz prostora njene totalitarne, trajne in nelegitimne oblasti ter za vstop na območje deljene, legitimne in časovno omejene oblasti.

V odporu proti ekskluzivnem položaju partije so vse glasneje nastopale različne državljanske pobude: politične zveze in združenja, nova družbena gibanja, strokovna združenja – vse naravnane k spremembi konstitutivnih temeljev obstoječega političnega sistema. V ospredje je bilo postavljeno načelo inkluzivnosti – pravico vsakega posameznika do načelno enakega dostopa do vseh političnih institucij z uresničevanjem temeljnih človekovih pravic in svoboščin (Balažic, 2002: 570). Cilj demokratične ureditve, za kakršno se je zavzemala opozicija, je bil postaviti vladajočo elito v položaj, ko se je primorana odzvati zahtevam državljanov in jih tudi realizirati. Za kaj takega pa bi morala biti izpolnjena vsaj dva pogoja: vsi državljani bi morali imeti enake pravice in dejanske možnosti udeležbe v javnem

⁶⁴ Reformatorji v okviru bivše vladajoče elite so šele od sredine 80. let nastopali z gesli, katerih pravi pomen se je oblikoval le postopoma; med takšna gesla štejemo zavzemanje za »politično demokracijo«, »človekove pravice« in kritiko »partijske države« (Bibič, 1997: 102).

⁶⁵ Reformo političnega sistema je bilo, tudi v kolikor bi si partija zanjo še tako prizadevala, praktično nemogoče izvesti. Problem je nastajal predvsem v partiji sami in ne toliko v takratni družbeni krizi. Golubičeva (1988: 277) opozarja, da sama partija ni bila pripravljena na lastno reformo. To je oteževala prav njena organizacijska struktura in notranje delovanje – večina politične elite se je namreč zavzemala za izvedbo reforme s pomočjo menjave vodstva, ne pa tudi za spremembo same narave partije in njenega mesta v družbi.

življenju, hkrati pa bi bila politična udeležba posameznikov in organizacij smiselna, le v kolikor bi ti imeli možnost nasprotovanja vladajoči strukturi (Jambrek, 1989: 11, 34).

Kar zadeva pripravljenost reformatorjev do sprememb, je pomembno vlogo odigral njihov odnos do problema civilne družbe. Medtem ko so nosilci konservativne politike (oziroma »zdrave sile« kot jih imenujeta Repe, 2001: 28 in Balažic, 2002: 560) ostro nasprotovali geslu »civilna družba«, misleč da gre pri njem za prodor »meščanske desnice«, in ga v nekaterih najvišjih instancah poskušali inkriminirati, so reformatorji geslo »civilna družba« sprejeli za legitimno⁶⁶. Šlo je ne samo za »socialistično civilno družbo«⁶⁷, ampak tudi za »civilno družbo v socializmu«, kar je kazalo na pripravljenost za dialog (Bibič, 1997: 102).

Kljub pripravljenosti dela oblasti za reforme so znotraj partije (vse do jeseni 1989) potekale prelomne politične in ideološke bitke. Poganjala jih je dvojna dinamika: deloma je nanje vplival zunanji pritisk ZSMS (napoved boja za oblast) in slovenske opozicije (Majniška deklaracija), deloma pa notranji frakcijski spopadi. Znotraj ZK so namreč takrat delovale tri frakcije⁶⁸; »zdrave sile«, ki so se zavzemale predvsem za ohranitev sistema, kakršen je bil do sedaj, Kučanov »centrum«, ki je zagovarjal delno preoblikovanje sistema in »mlajši komunisti« ter njihova želja po demontaži komunističnega koncepta in takojšnje uvedbe demokratičnih standardov (Balažic, 2002: 559-560).

Pojem civilne družbe se je prvič pojavil v diskurzu vladajoče partije leta 1985. Postal je jasno, da s tem vladajoča elita spreminja svoj odnos do družbene realnosti. Potem ko je spodletela represija na novimi družbenimi gibanji, je partijska politika začela razmišljati, kako dezartikulirati alternativo. Na eni strani je poskušala civilno družbo vključiti v marksistični jezik in s tem dokazati, da ni civilna družba nič drugega kot »organski« element idealno zamišljenega socialističnega samoupravljanja; ustvarjanje civilne družbe pa je bilo predstavljeno kot programski cilj ZKS. Na drugi strani je oblast poudarjala, da so nova družbena gibanja načeloma pozitiven fenomen, ki so se pojavila pri nas zaradi določenih težav, ki se jim politika ni dovolj posvečala – prav v ta prazen prostor so vstopila različna »mladinska združenja« – opaziti pa je bilo tudi določene »negativne pojave«, ki seveda niso sprejemljivi⁶⁹ (Mastnak, 1991: 384).

⁶⁶ O civilni družbi so začeli govoriti leta 1985, geslo pa se je udomačilo oktobra 1986 (Bibič, 1997: 102).

⁶⁷ Glej Mastnak, T. (ur.), *Socialistična civilna družba?*, 1985

⁶⁸ V času znotrajpartijskih nemirov je vse tri frakcije družila zgolj Kučanova politična osbnost, ki pri tem nastopa kot legitimacijska točka vseh različnih pogledov v slovenski partiji (Balažic, 2002: 561).

⁶⁹ Na koncu je bilo negativno vse tisto, kar so nova družbena gibanja novega prinesla v svoji kritiki proti sistemu oziroma vse tisto, kar se ni dalo pacificirati in integrirati (Mastnak, 1991: 384).

Podrobneje se lahko osredotočimo na uraden odnos ZK Slovenije do koncepta⁷⁰ civilne družbe, ki ga je podala na »idejnem plenumu« leta 1987. V formulaciji je pojasnjeno, da nastopa koncept civilne družbe v socializmu v kontekstu širše problematike, ki vsebuje družbenoekonomske, družbenopolitične, interesnoasociacijske in druge aspekte. Ti aspekti jasno prikazujejo osnovno razredno-socialno strukturo družbe in spor, ki nastaja med konzervativnimi in naprednimi silami znotraj nje. Osnovno vprašanje pri tem ni, ali sploh govoriti o obstoju civilne družbe znotraj socializma, temveč kakšna je, in v kateri smeri se mora razvijati v odnosu do politične države. Civilna družba ne samo, da ne more biti alternativa koncepciji socialističnega samoupravljanja, ampak je samoupravljanje, s svojim poudarkom na delavski demokraciji in podružbljanju politike in ekonomije, bistveni kriterij civilne družbe kot samoupravne družbe v socializmu. Medtem nekateri teoretiki po mnenju ZKS dojemajo idejo civilne družbe na drugačen način. Pri njih gre prvenstveno za vzpostavitev neodvisne javnosti, odvajanje družbenopolitičnih organizacij od države in vzpostavitev političnega pluralizma. V tem kontekstu poudarjajo pomen pravne države in razvijajo idejo civilne družbe v socializmu. Osnovna razlika med marksisti in teoretiki civilne družbe je v tem, da prvi poskušajo preseči razcep med civilno družbo in državo s poglobljanjem socialistične samoupravne demokracije, drugi pa v razcepu vidijo realizacijo klasičnih državljanskih pravic in svoboščin (pri tem ne ločijo pravic, ki so obči civilizacijski dosežek, od tistih, ki so izraz posebnih interesov buržoazije). (Gantar in Mastnak, 1988: 146-147)

Procesi transformacije znotraj ZK so lahko stekli zaradi dovzetnosti političnega vrha za transformativne težnje v slovenski družbi in njenem javnem življenju (Fink-Hafner, 1992: 92-93). Tako je bila po Bibičevem mnenju (1997: 102-103) »opredelitev reformatorjev za civilno družbo politično odločilnega pomena, saj je ne samo pomembno soustvarjala prostore politične legitimnosti za svobodo alternativnega in opozicijskega gibanja, marveč je tudi vplivala na kasnejšo politično orientiranost reformatorjev samih in na njihovo čedalje izrazitejše približevanje k političnemu pluralizmu.«

4.1. ZVEZA SOCIALISTIČNE MLADINE SLOVENIJE

ZSMS je odigrala ključno vlogo pri uveljavljanju ideje civilne družbe in delovanju novih družbenih gibanj. Sredi 80. let je uspela doseči visoko stopnjo avtonomnosti in je, razumevajoč sebe kot del civilne družbe, z naklonjenostjo sprejela pod svojo streho (umbrella organization) nova gibanja in podpirala druge civilnodružbene iniciative. Njen vpliv pa se je širil predvsem preko Mladine (Bibič, 1997: 23). Že leta 1982, na 11. kongresu v Novem mestu, je ZSMS omogočila interesne oblike združevanja in s tem

⁷⁰ Dejstvo je, da je uradna slovenska politika govorila o civilni družbi samo priložnostno in še to največkrat v polpolitičnih ali nepolitičnih nastopih. Civilna družba je tako živela izven političnega sistema, v demokratični in kulturni javnosti (Gantar in Mastnak, 1988: 148-149).

odprla vrata za kasnejša nova družbena gibanja (Bakše, 1989: 10). To dejanje je ZSMS dokončno legalizirala na 12. kongresu v Krškem (1986), kjer se je razglasila za samostojno organizacijo civilne družbe ter dala zatočišče in s tem tudi legitimnost drugim avtonomnim skupinam, pobudam in gibanjem (Bibič, 1997: 97; Mastnak, 1991: 384).

Na kongresu v Novem mestu je ZSMS predvsem opozarjala na krizno stanje v družbi in poskušala znotraj te krize vzpostaviti poseben položaj mladih, opozarjala na način delovanja mladinske organizacije in njen odnos do ostalih družbenopolitičnih organizacij. Kot prva politična organizacija je dejansko stanje označila kot družbeno krizo. ZSMS je v tem obdobju ponujala lastne alternativne rešitve in iskala nova zavezništva pri drugih organih in organizacijah. V svojih dokumentih je razkrivala ozadje krize. Podala je diagnozo družbenega stanja, ki je bila v mnogih primerih drugačna od tiste, ki so jo ponujale druge družbenopolitične organizacije. Vse to je pripeljalo do očitkov družbenopolitičnih organizacij, da so njene ocene enostranske, izraz ultralevičarstva, ter da poskušajo vzeti partiji avantgardno vlogo⁷¹.

Specifičnost ZSMS je bila v tem, pravi Gaber (1989: 38), da je strukturirala politični prostor tam, kjer ga desetletja ni bilo in je šele začel nastajati. ZSMS je bila na ta način nekakšen prostor politične modrosti, mesto v strukturi družbenopolitičnosti, nastopala pa je tudi kot presečišče in mesto promocije številnih pobud in gibanj⁷². Med vsemi novonastalimi političnimi subjekti je, po Gabrovem mnenju, prav ZSMS tista organizacija, ki je ravnala najbolj koristno. To ji je uspevalo s pomočjo različnih dejavnikov: bila je institucija razpuščajočega se sistema, ki je imela dostop do mehanizmov starega sistema in ga kljub omejenosti z njim lažje razpustila kot drugi elementi porajajoče se političnosti; v zadnjem desetletju delovanja pa so jo vodile tudi bolj ali manj modre ekipe, ki so spretno odpirale vprašanja in iskale poti razpusta starega in vzpostavitve novega. Njegovo tezo nadaljuje Teržanova (1989: 170) z ugotovitvijo, da je ZSMS dojela pomembnost novih družbenih gibanj in jim dala legitimnost ter jih s tem potegnila iz vrst ilegale na politično prizorišče. Takšno razmišljanje pripelje do zaključka, po katerem je bila ZSMS glavna gonilna sila sprememb na slovenski (delno tudi na jugoslovanski) politični sceni. Igrala je vlogo edine avantgarde, seveda s pomočjo novih družbenih gibanj in posameznikov, ki so bili vključeni vanjo.

4.2. ZAČETEK RAZPADA POLITIČNEGA MONOLITA (kongres ZSMS v Krškem)

⁷¹ Pričanje Roberta Černeta, v: Bakše, 1989a, str. 82-83

⁷² Kljub izrazito pozitivni vlogi je bila ZSMS s svojim socialno-liberalnim nagnjenjem prešibka za sodelovanje z oblastnim blokom in premočna, da bi sodelovala z opozicijo (Balažic, 2002: 561).

ZSMS kot osrednja mladinska organizacija je bila ves čas svojega obstoja v glavnem transmisija KP, po katere pravilih in načelih je tudi delovala. Vendar so v njenem razvoju obstajala tudi obdobja, ko ZSMS ni poslušno odigrala vloge, ki ji je bila dodeljena. Pohod na eno izmed stranpoti je bilo opaziti s študentskim gibanjem leta 1968 (takrat je še delovala Zveza študentov, ki jo je oblast po teh dogodkih ukinila), ko je mlada generacija prvič izrazila potrebe po družbenih spremembah. V sedemdesetih ZSMS, kot ugotovi Kasapovičeva, deluje »kot sredstvo politične socializacije in politične rekrutacije za potrebe izvirnega političnega subjekta – komunistične partije.« (Golubović, 1988: 284) Do prvih sprememb v odnosu ZSMS do partije pa pride v začetku osemdesetih. Deloma je njen prelom z oblastjo nakazoval že novomeški kongres, še močneje pa so težnje izražene na kongresu v Krškem, ki predstavlja poskus bolj ali manj samostojnega delovanja mladinske organizacije, čeprav še vedno pod ideološkim okriljem KP.

Čeprav je ZSMS v Krškem že povsem odprla vrata novim družbenim gibanjem⁷³, se je v svojem programu še vedno oklepala komunistične ideologije. Še vedno se je zavzemala za razvoj materialnih temeljev delavskega samoupravljanja, razvoj revolucionarne vsebine samoupravnega sistema, delavsko demokracijo, demokratizacijo krajevnih skupnosti, demokratizacijo politične kulture, odmiranje države idr. Hkrati je moč razbrati tudi odločno pripravljenost mladincev za boj proti birokratsko etatističnim težnjam v delovanju skupščinskega sistema, ukinjanju samoupravnih interesov skupnosti, poskusom spodkopavanja svobodne menjave dela, administriranju in birokratizaciji v usmerjenem izobraževanju⁷⁴. Dejstvo je, da je bilo samoupravne terminologije manj kot na novomeškem kongresu, a je ideologija starševskih političnih organizacij še vedno pomenila temelj za delovanje ZSMS. Kljub zaslombi pri starejši organizaciji so bile glavne teme kongresa namenjene porajajoči se subpolitiki in novim družbenim gibanjem. Avtonomnejši status v primerjavi z novomeškim kongresom je narekoval iskanje lastne politične identitete in iniciative, komunistična ideologija pa je vnaprej omejevala izbiro morebitnega partnerja. Nova družbena gibanja so bila tako idealen partner, saj so bila usmerjena na razreševanje konkretnih problemov in praviloma niso problematizirala obstoječega političnega sistema. Gibanja so praktično ravno v pravem trenutku ponudila ZSMS odgovor, s kakšno vsebino napolniti formo, imenovano »samostojna in demokratična fronta mladih«, ne da bi se pri tem morala odpovedati svoji socialistični ideološki usmeritvi (Tomc, 1989: 187-188).

ZSMS je na kongresu poudarila, da se mora mladinska organizacija ukvarjati predvsem s tistimi interesi, ki izhajajo iz vsakodnevnega življenja ljudi – le tako se bo krepila množična mobilizacijska moč

⁷³ Na kongresu je ZSMS idejo civilne družbe sprejela v svoj program (Gantar in Mastnak, 1988: 145).

⁷⁴ ZSMS je na krškem kongresu, po besedah Mastnaka (1990: 445), radikalno in dokončno prekinila z vlogo mladinske transmisije partije, ki ji jo je dodelila država.

mladinske organizacije. Kongres je priznal tudi pomemben vpliv, ki ga imajo najrazličnejša gibanja in skupine v iskanju identitete mladih. Podprl je avtonomno in antihierarhično delovanje ter alternativni karakter gibanj in skupin. Med drugim je kongres predlagal SZDL demokratično, široko in javno razpravo o pobudi za civilno služenje vojaškega roka, kar je bilo v Jugoslaviji razumljeno kot napad na JLA. Po kongresu so vodstva ZKS in drugih družbenopolitičnih organizacij ocenila, da so pobude in zahteve mladinskega kongresa legitimne in jih je potrebno v pristojnih državnih organih tako tudi obravnavati (Bakše, 1989a: 115).

4.3. ŠTAFETA MLADOSTI – SIMBOLNA SMRT SAMOUPRAVLJANJA

Eden izmed ključnih momentov v delovanju ZSMS je bil 12. kongres v Krškem. Na kongresu je prišlo do sklepa o ukinitvi Štafete mladosti. ZSMS je s soglasjem vseh članov in javnosti sprejela sklep, da Štafete '87 ne bo organizirala, vendar je morala popustiti pod političnimi pritiski – na koncu je prišlo do subverzivne organizacije Štufete mladosti⁷⁵. Tega leta se je štafetna palica nosila zadnjič⁷⁶ (Mastnak, 1991: 384). Razprava o smiselnosti štafete pa se je začela že mnogo prej. Spomladi leta 1983 je Mile Šetinc v članku *Človek ali božanstvo* zastavil enega prvih resnejših pomislekov o smiselnosti same prireditve. Njegove misli so sprožile val negodovanj in na plano so prišli ekonomski, ideološki kot tudi zgodovinski razlogi proti organiziranju Štafete mladosti. V Sloveniji se je proti oblastnemu aparatu (zavzemal se je za ohranitev ceremonije in za njeno delno »modernizacijo«) zbral »demokratični tabor«⁷⁷, ki je zahteval njeno dokončno ukinitvev. Dokončna ukinitvev je bila izjemnega pomena, saj je na simbolni ravni opravila z vrednotami anarhične samoupravne družbe in hkrati sprostila prostor kasnejšim demokratičnim procesom (Mekina in Zapečnik, 1989: 105-116).

5. REFORMA SISTEMA

Za vsako vladajočo partijo je značilno, da ji njen ideološki aparat omogoča ohranitev družbenega razvoja. Ideologija je njen plašč in temeljna opora njene legitimnosti nasproti takšnim ali drugačnim alternativam, zato predstavlja nastanek politične in družbene krize hkrati tudi krizo ideologije. Pri razpravi o krizi ideologije je pomembno omeniti tudi stopnjo legitimnosti oblasti, ki pa ni odvisna samo

⁷⁵ Pravi val zgražanj je povzročil uradno izbrani plakat skupine Novi kolektivizem, v katerem so avtorji za predlog vzeli nacistični plakat Richarda Kleina iz leta 1936 »*Tretji rajh-alegorija herojstva*« (Repe, 2001: 7).

⁷⁶ Po slovenskem zgledu so 26. januarja 1988 tudi delegati na seji konference ZSMJ v Beogradu po treh krogih glasovanja z 83 glasovi za, enim vzdržanim in šestimi proti odločili, da Štafete mladosti ne bo več (Mekina in Zapečnik, 1989: 104).

⁷⁷ Tabor so predstavljali predsedstvo študentske organizacije, ZSMS Ljutomer, časopisa Tribuna in Katedra, Radio Študent, Delovna skupina za mirovna gibanja pri RK ZSMS, Sekcija za mirovno kulturo, Zelena smer pri UK ZSMS, sekciji Magnus in Lilit idr., podobna mnenja so delili tudi številni intelektualci in novinarji (Mekina in Zapečnik, 1989: 111).

od ideologije, temveč tudi od programskih ciljev oblasti oziroma vizije prihodnje družbe, v kateri si politična elita prilašča in monopolizira pravico do oblasti ter arbitrarnega odločanja in upravljanja z družbenimi zadevami. V kolikor torej pride pri avtoritarni oblasti do ideje o reformi, je lahko ta izvedena samo na način, ki pomeni radikalno prekinitev s preteklostjo. Reforma je uspešna, če njeni izvajalci izhajajo iz kritične, vendar realne ocene danega stanja in razporeda moči, ne pa iz pavšalne negacije obstoječega. Cilj reformatorjev morajo biti kar se da globoke spremembe s kar najmanj nepotrebnega rušenja obstoječega (Pašić, 1990: 1321-1326).

Kot pravita Lukšič in Kurnik (2000: 178), je imela »velika ofenziva civilne družbe proti državi /.../ za posledico zoženje političnega udejstvovanja na golo defenzivno vlogo čuvanja apriornih in univerzalno danih pravic in sklenjenih dogovorov«, zaradi česar se niti ne gre čuditi trmastemu vztrajanju KP na oblasti in posledično njenemu zaviranju reforme.

Boj za dominacijo demokratične orientacije znotraj ZKS je potekal na dveh ravneh. Znotraj ZKS je bilo vse več demokratično usmerjenih članov, ki so vse bolj vplivali na vodstvo, po drugi strani pa je liberalno usmerjeni del vodstva uspel pridobivati vse več moči znotraj stranke. Šele leta 1986 je ta del prevzel ključne pozicije in »zdrave sile« so bile marginalizirane. Do točke, ko je politično vodstvo začelo slediti premikom⁷⁸ v družbeni zavesti Slovencev, je tako prišlo s časovnim zaostankom, a je hkrati prehitelo procese transformacije zavesti (ideologije) drugih političnih elit v Jugoslaviji (Fink-Hafner, 1992: 81).

⁷⁸ Slovenska politična elita se je morala, v kolikor ni želela izgubiti vse legitimnosti doma, prilagajati spremembam v Sloveniji. To pa je lahko naredila le za ceno konflikta na jugoslovanski ravni (Fink-Hafner, 1992: 247).

5.1. REFORME NA ZVEZNI RAVNI

Po Weberu je za odnose oblasti značilna ravno normativna urejenost družbene organizacije. Tisti, ki izvajajo oblast – v našem primeru partija – imajo postavljanje pravil za svojo legitimno pravico, medtem ko se podrejeni, že iz prej omenjenega normativnega reda, tej oblasti podrejujejo. Vera v legitimnost oblasti je potemtakem nedotakljiva in ohranjanje te vere je eno najmočnejših sredstev, ki omogočajo nemoteno funkcioniranje družbe (Đurić, 1987: 167). Vendar bi morala oblast, v kolikor bi želela na dejanski ravni – in ne zgolj na normativni, ki jo ima za zgodovinsko dejstvo – ohraniti legitimnost ter postaviti demokratične družbene temelje, upoštevati vsaj dvoje načel:

a) morala bi se povsem podrediti zakonom in sprejeti univerzalno veljavnost načela »rule of law«. Kar na eni strani pomeni depersonalizacijo oblasti, medsebojno ločenost in neodvisnost vej oblasti, na drugi pa sprejetje Webrove idealnotipske birokracije.

b) uzakonjen bi moral biti tudi formaliziran postopek politične participacije, po katerem bi imeli vsi državljani možnost sodelovanja v oblastnih organih. Legitimna je namreč tista oblast, ki spoštuje procedure konstituiranja institucij oblasti in političnega odločanja v njih (Zakošek, 1989: 81).

S poskusom liberalnejše struje za udejanjanje teh načel je predvsem na zvezni ravni⁷⁹ prihajalo do hudega političnega spopada med konservativci in reformatorji. Samo odločen odpor slovenskih reformatorjev je preprečil, da ni prišlo do radikalne zaustavitve demokratizacijskih procesov. Boj za avtonomijo ZKS, ki se je odvijal postopoma, je bil pravzaprav neločljiv aspekt prizadevanj za samostojno Slovenijo. K pomembnim reformam lahko prištevamo tudi prizadevanja oblasti za avtonomni status nekdanjih družbenopolitičnih organizacij in kritičnega distanciranja reformatorjev do napak v preteklosti (Bibič, 1997: 104).

Centralistični pritisk se je od začetka osemdesetih vse bolj stopnjeval. Slovenska uradna politika je na pritiske s strani Beograda odgovarjala s počasnim popuščanjem. Začeli so se sistematični poskusi spremembe jugoslovanske ustavne ureditve (Jugoslavija je imela v svoji zgodovini izjemno dinamičen ustavni razvoj z mnogimi spremembami ustave in kopico sprejetih ustavnih amandmajev). Ustava iz leta 1974, ki je pomenila višek jugoslovanskega federalizma, je bila nekaj vmesnega med federacijo in konfederacijo; zvezna ustava se je izenačevala z republiškimi in ni imela absolutnega primata. Po drugi strani pa kljub temu, da je republikam dala veliko pravic, ni v celoti izhajala iz načela izvirne suverenosti republik in Jugoslavije ni definirala kot zveze držav (konfederacije), pač pa kot zvezno

⁷⁹ Pritisk iz jugoslovanskega prostora se je kazal na »ideoloških plenutih« (1987), ob konferenci ZKJ (1988), na izrednih zasedanjih zveznih političnih in državnih organov, v pripravah na »miting resnice« (1. december 1989), na izrednem 14. kongresu ZKJ (21. januarja 1990). (Bibič, 1997: 105) Po iniciativi za civilno služenje, kongresu ZSMS v Krškem, koncu štafete, in pisanju Mladine o škandalozni trgovini z orožjem ter korupciji v JLA, je vojska postala prvi interpret ideologije, njeni generali pa so vse bolj prevzemali vzvode oblasti, kar se je najbolj manifestiralo prav v procesu proti četverici, kjer je kot glavni ideolog nastopil vojaški tožilec (Mastnak, 1991: 385).

državo (federacijo). Do prvih kritik ustave je prišlo šele po Titovi smrti, predvsem v Srbiji, ki je poskušala odpreti vprašanje obeh avtonomnih pokrajin. Tako je bila v začetku osemdesetih ustanovljena posebna komisija CK ZKJ pod vodstvom Kučana, ki je preučevala odnose v Srbiji. Sklep komisije je bil, da je Srbija zaradi pokrajin res v neenakopravnem položaju v primerjavi z drugimi republikami⁸⁰. Sledile so razprave o delovanju političnega sistema (podobne tistim o delovanju gospodarstva) in leta 1983 so v Zveznem svetu za vprašanja družbene ureditve začeli z analizo političnega sistema. Jeseni 1984 so sprejeli osnovne usmeritve, spomladi 1985 pa so bili izdelani dokumenti, ki so šli v javno razpravo. Prišlo je do spoznanja, da je potrebno ustavo iz leta 1974 revidirati, saj ekonomskega sistema ni moč spremeniti brez spremembe ustave. Predsedstvo SFRJ je 12. novembra 1986 sprejelo načrt predloga za spremembo ustave⁸¹, s katerim so se strinjala vsa republiška vodstva, tudi slovensko (vendar le do določene mere; nesprejemljivo se je zdelo delovanje JLA, zoževanje vprašanj, o katerih naj bi se odločalo s konsenzom, predlog za spremembo načina volitev v predsedstvo SFRJ, sprememba položaja avtonomnih pokrajin). Spremembe je podprlo predvsem zaradi nujnosti reform na ekonomskem področju, iz bojazni pritiska vseh ostalih republik, ker blokira spremembe in tudi iz taktičnih vzgibov, saj je menilo, da bo lahko z usklajevanji in ob upoštevanju konsenzualnega odločanja marsikaj ublažilo ali zavrnilo. Zvezni zbor je predlog predsedstva sprejel 11. februarja 1987 in ga poslal v presojo republiškim skupščinam, ki naj bi svoje stališče predstavile do 20. marca 1987. Razprava o amandmajih pa je v Sloveniji spodbudila nastanek in organiziranje ustavne opozicije⁸² (Repe, 2001: 13-16).

5.2. REFORME V SLOVENIJI

Prvi pogoj za reforme v Sloveniji in prehod v resnični politični pluralizem je bila ukinitve ideološkega monopola ZKS. Vendar zavestno odrekanje ZK od zunaj vsiljenemu ideološkemu monopolu ni bilo dovolj. Potrebno je bilo, da se je odrekla tudi lastni revolucionarni ideologiji ter temeljnim programskim ciljem, iz katerih je izhajal njen program. Šele s tem dejanjem je ZK izgubila svojo izvirno identiteto, se ločila od lastne preteklosti ter se s priznavanjem napak odrekla velikim in epohalnim dosežkom (Pašić, 1990: 1333).

⁸⁰ Takšen sklep komisije naj bi, po besedah Franceta Popita, odprl vrata velikosrbskemu nacionalizmu (Repe, 2001: 14).

⁸¹ Pri tem ni bilo mogoče spregledati, da so bili amandmaji, ki so se nanašali na tržno gospodarstvo, zelo ohlapni in omejeni s celo vrsto norm in predpisov, medtem ko so bili tisti o zvezni vladi in vojski precej bolj jasni. V tem trenutku je Janez Stanovnik tudi poudarjal, da bi s sprejetjem teh amandmajev vojska postala država v državi in bi bila s tem federacija v bistvu že pod vojaško dikaturo (Pirjevec, 1995: 391).

⁸² Kot reakcija na ustavne spremembe leta 1987 se je med novimi družbenimi gibanji razvila vroča diskusija o tem, ali naj prestopijo v politično sfero. Po diskusiji je prišlo do sklepa, da bi veljalo različna gibanja povezati v nekakšno koordinacijo, med skupnim nastopom pa bi se lotili tudi ustavnega gradiva (Žerdin, 1997: 26).

Slovenska oblast je bila po izgubi mladinske organizacije, razpadu političnega monolita, močni in jasno artikulirani civilni družbi, prisiljena v reforme⁸³. ZKS se je počasi otresala stare garde in začejala počasno preobrazbo v stranko socialdemokratskega tipa (Mastnak, 1991: 385). Formalno se je ZKS za pohod v socialdemokratske vode odločila na predčasnem, 11. kongresu, decembra 1989. Na tem kongresu je svojim delegatom dala mandat, da na 14. kongresu ZKJ tudi za ceno dokončnega razhoda branijo slovenske reformne dosežke (Repe, 2001: 62).

Drugačen je bil primer SZDL. Počasi je tudi sama začejala z razpravami o civilni družbi, ki pa so bile vedno manj usklajene s stališči vodstva KPS. V osnovi je SZDL vse do konca osemdesetih z organizacijo javnih razprav in tribun in preko vpliva na medije opravljala funkcijo t.i. »družbene kritike« nezahelenih pojavov (Repe, 2001: 31-32). V RK SLZD so menili, da bi moralo iskanje modela civilne družbe v socialističnem samoupravnem sistemu temeljiti na političnem pluralizmu. Temeljni pogoj za to bi morala biti SZDL, ki bi se morala preoblikovati na način, da bi v njej našli mesto vsi posamezniki in skupine, ki hočejo sodelovati v političnem procesu⁸⁴. S tem bi prihajalo do soočenja različnih mnenj in predlogov v zvezi z relevantnimi družbenimi zadevami. In v kolikor bi znotraj zveze želeli argumentirano in odgovorno razpravljati o kakem političnem problemu, znotraj SZDL ne bi smela veljati nobena predhodna selekcija ali cenzura (Adam in Podmenik, 1985: 23). Za kaj takega pa je seveda potrebna kadrovska samostojnost, opustitev tradicionalnega pojmovanja samoupravljanja »od zgoraj navzdol« in samoupravljanja kot do zadnje podrobnosti normirano institucijo idr. Civilna družba je SZDL predstavljala pravno državo, neposredne volitve in učinkovit družbeni mehanizem za nadzor nad delom represivnih organov (Bakše, 1989a: 116). SZDL je v tistem trenutku pod svoje okrilje poskušala pripeljati neodvisne družbene skupine (a očitno prepozno, op. U.K.), saj pomoči niso več potrebovale in posledično niso kazale nobenih želja po sodelovanju (Mastnak, 1991: 385). Pokazalo se je, da je bila SZDL takšna, kakršna je, preozka in še vedno preveč zaprta, da bi lahko v svoja jadra ujela svež veter mladega rodu (Bakše, 1989a: 115-116).

ZSMS je leta 1988 kot prva napovedala boj za oblast, kar je bilo v tistem trenutku za komuniste na oblasti še vedno smrtni greh. Vendar ta boj ni pomenil samo boja proti vladajoči kliku na oblasti, to je bil boj proti načelom komunistične oblasti – ta oblast je bila dana in komunisti so z vladanjem samo

⁸³ Jambrek (1989: 56-57) je omenjal tri možnosti delovanja ZKS v prihodnje: prva je »sestop z oblasti« v odprti, pluralistični prostor projektov, idej, zvez – perspektiva nestranske demokracije, pluralizma samoupravnih interesov; lahko se odpove oblasti, prepusti območje realne politike novim organizacijam, zvezam, strankam, sama pa se omeji na vlogo idejnega in moralnega dejavnika; kot tretja možnost pa obstaja transformacija v moderno stranko, ki enakovredno in enakopravno stopa v konkurenčno politično igro.

⁸⁴ Na ta način je znotraj sebe širila prostor pluralizmu in omogočila nastanek prvih zvez (kasnejših strank), izhajajoč iz teorije o nestranskem pluralizmu, v katerem bi bila SZDL neke vrste dežnik za nazorsko in politično sicer različne skupine (Repe, 2001: 32).

izvrševali svojo zgodovinsko nalogo. Ko se je ZSMS deklarativno podala v boj za oblast, se ni več govorilo o grešnosti tega dejanja, temveč bolj o redefiniranju naravne oblasti (Mastnak, 1991: 389).

Reformatorji v ZK so k ideji popolnega političnega pluralizma prehajali postopoma in skozi več faz. Te faze niso bile natančno determinirane, bile so bolj odraz delovanja opozicije in dramatičnega dogajanja v Jugoslaviji in mednarodnem okolju. Pot k političnemu pluralizmu je tako vodila od poudarjanja politične demokracije, človekovih pravic, sprejema gesla civilne družbe in pravne države, preko nestranskarskega političnega pluralizma, svobode organiziranja alternativnih političnih interesov, do končne javne opredelitve za politični pluralizem, ki vključuje politične stranke. Geslo »sestop z oblasti« je šele takrat lahko pomenilo končno odpoved političnemu monopolu in pripravljenost na tekmovanje v večstrankarski areni. (Bibič, 1997: 103). Sestop se začne omenjati⁸⁵ približno v tistem trenutku, ko ZSMS napove boj za oblast. S tega stališča je bila prelomna konferenca leta 1988, ko se je ZKS začela sramežljivo odrekati partijskemu monopolu⁸⁶. ZKS je namreč spoznala, da njena monopolna oblast poraja krizo, ta kriza pa zadeva tudi njo samo. Za rešitev nastalega položaja se je morala odreči monopolni oblasti in hkrati upati, da se bo lahko nanjo nekoč zopet povzpela. S pojmovanjem (ali bolje z dojetjem, op. U.K.) oblasti⁸⁷ kot praznega prostora, sta ZSMS in KPS ključno pripomogli k ustvarjanju demokratičnega političnega prostora (Mastnak, 1991: 389).

Ena izmed pomembnih etap v prehodu k političnemu pluralizmu se gotovo zgodi v začetku leta 1989. Januarja je v ZK prevladala sodba, da jugoslovanska kriza ni osamljen primer, pač pa je del širše krize evropskih socialističnih držav. Vzroke zanjo je potrebno iskati v sistemu samem, ne glede na oblike, ki so se pojavile v različnih okoljih. Iz tega naslova se je ZK Slovenije kot prva komunistična partija na oblasti odrekla političnemu monopolu⁸⁸ v prid demokratičnega razvoja ne le slovenske, pač pa celotne jugoslovanske družbe. Kučan, ki je še malo prej obsojal nastanek Slovenske demokratične zveze, je sedaj v imenu KP Slovenije priznal legitimnost političnega pluralizma in s tem odprl vrata nastanku novih strank (Pirjevec, 1995: 393). Vendar je bila takšna izjava očitno le pesek v oči, saj se oblastna struktura političnega pluralizma formalno ni zagovarjala še celo prvo polovico leta 1989.

⁸⁵ Očitno so bili vse do odločitve partije za »sestop z oblasti« stroški represije demokratskih procesov in njihovih nosilcev še vedno nižji od cene nadaljnjega popuščanja. Dahlov aksiom 3: »Čim bolj stroški represije presegajo ceno toleriranja, tem večje so možnosti kompetitivnega režima.« (Dahl v: Jambrek, 1989: 13-14)

⁸⁶ Repe, B., *Slovenci v osemdesetih letih*, 2001, str. 62

⁸⁷ Obstaja razlika med pojmovanjem oblasti pri partiji in ZSMS. Partija je ohranila negativen odnos do oblasti, zanjo je bila oblast načeloma nekaj slabega. Vendar je postala samorefleksivna, in da se – kot lastnik oblasti, ni preveč zasovražila, je na podlagi negativnega odnosa do oblasti in dejstva, da je na oblasti, formulirala strategijo svojega sestopa z oblasti. Sestop partije z oblasti ni toliko spremenil narave partije kot je spremenil naravo same oblasti. Na drugi strani ZSMS ni sestopala z oblasti, ampak se je zanjo potegovala. Zato boja ni koncipirala negativno, pač pa pozitivno, kot izhodišče svoje dejavnosti (Mastnak, 1989: 13-14).

⁸⁸ Glej Balažic, M., *Evropa Zdaj*, 2002, str. 562

Pomembno determinanto pri prehodu v politični pluralizem je predstavljal tudi odnos z zvezno oblastjo. Zvezni funkcionarji in funkcionarji iz drugih republik niso razumeli razmer, ki vladajo v Sloveniji in so ocenjevali, da slovensko vodstvo ne želi obračunati z opozicijo oziroma jo ščiti, ker opozicija zgolj izraža njena stališča. To je položaj slovenskega vodstva še dodatno obremenjevalo, saj je bilo po eni strani naklonjeno demokratizaciji, po drugi pa je želelo obdržati oblast in imeti odločilno besedo doma ter v reguliranju odnosov s centrom (Repe, 2001: 32).

5.3. USTAVNE SPREMEMBE IN USTAVNI BOJ

Ko govorimo o ustavnih odločitvah, se moramo spomniti Elazarjevih (v Brezovšek, 1990: 1192) besed, da je ustava eminentno političen problem, s katerim se sooča država, torej sama esenca političnega. Vzpostavljanje ravnotežja med oblastjo in individualnimi svoboščinami torej ni samo formalno-pravno vprašanje, ampak predpostavlja tudi pogajalske in pogodbene aspekte ustavovarstva. Pri nastajanju ustave pride do situacije, ki jo označujejo mešani motivi – z možnostjo koristnega sodelovanja in možnostjo konflikta o tem, kako sodelovati. Kot odločitev za sodelovanje je ustava tudi pogodba, ki določa pogoje skupnih aktivnosti v prihodnje. Kljub vsemu se ne smemo slepiti, da so pogajanje, sodelovanje in nastanek ustave, tudi v kolikor pri tem sodelujejo nepolitični faktorji, kaj drugega kot politična izbira.

V Jugoslaviji se je očitek o ustavni ureditvi pojavljal hkrati z zahtevo po novi, moderni ustavi. Ta zahteva je bila, po ugotavljanjih Gasparija (1990: 1196), sprva usmerjena predvsem v zunanje značilnosti ustave (dolžina, obširnost, nerazumljivost), šele kasneje se kritika usmeri k vsebinskim značilnostim (socializem, samoupravljanje, enopartijski sistem). Z zahtevami po novi ustavi postane leta po letu 1987 glavno polje tekmovalnosti med oblastjo in delom kritično razpoložene strokovne javnosti. Republiške skupščine so se morale o novopripravljenih ustavnih amandmajih izreči do 20. marca 1987 (Repe, 2001: 47). Proti predlogom za spremembo zvezne ustave je v tistem trenutku odločno odreagiralo Društvo slovenskih pisateljev. Na to temo je organiziralo tudi posebno tribuno v Cankarjevem domu (16. marec 1987). Društvo je ustanovilo posebno ustavno komisijo, ki je zavrnila osnutek amandmajev k zvezni ustavi, predlagala referendum o njih in odložitev sprejemanja amandmajev, dokler ne bodo sprejete republiške ustave (Bibič, 1997: 100).

Kljub mnenju opozicije, da bi šle ustavne spremembe v smeri večje samostojnosti republik (konfederacija), sprostitev zasebnega podjetništva, ukinitvi monopolne vloge ZKJ in uvedbe političnega pluralizma (neposredne volitve z več kandidati), je Zvezni zbor sprejel končni predlog dopolnil. Slovenski predstavniki so si sicer prizadevali, da amandmaji ne bi bili sprejeti v paketu, ampak posamično, vendar s tem predlogom niso uspeli (dosegli so le nekaj manjših popravkov) in so spremembe amandmajev sprejeli, kar je slovenska oblast v javnosti poskušala predstaviti kot lastno zmago (Bibič, 1997: 100).

Ne smemo pa spregledati enega ključnih momentov, tako Repe (2001: 48), ki so se zgodili ob sprejetju ustavnih amandmajev. Amandmaji so načeli enotnost slovenskega vodstva, kar je bilo v naslednjih mesecih moč opaziti skozi časopisne polemike. Glavni spor je ponovno potekal na relaciji Popit – Kučan. Pri prvem je ob nezadovoljstvu s predlogi zveznega predsedstva že moč opaziti upadanje vpliva

in nezadovoljstvo s Kučanom, medtem ko je slednji zagrozil, da ni več pripravljen delati, če se vodstvo ne bo poenotilo in odločilo na kateri točki iti v konflikt s federacijo. Vzporedno s temi razpravami pride tudi do razprav o spremembi slovenske ustave. Opozicija je organizirala poseben Zbor za ustavo (v njem so sodelovali predstavniki sociološkega in pisateljskega društva, novonastalih zvez, raznih organizacij in ZSMS) in začeli so pripravljati predloge slovenske ustave.

25. aprila 1988 je bila predstavljena t.i. Pisateljska ustava, ki je bila objavljena kot Gradivo za slovensko ustavo pri Časopisu za kritiko znanosti. S temi iniciativami je pisateljska organizacija, v povezavi z ostalimi strokovnjaki, prevzemala eno izmed ključnih ustavotvornih vlog tedanjega časa (Bibič, 1997: 100).

Oblast je ob spoznanju, da jo opozicija na ustavnem področju prehiteva, začela pripravljati amandmaje k slovenski ustavi, obenem pa je zavračala opozicijske predloge. Predvsem je zavračala zahteve opozicije po spremembah političnega sistema (nasprotovanje uvedbi večstrankarstva oz. vztrajanje pri nestranskem pluralizmu), medtem ko se je njen pogled na federacijo vse bolj zlival s pogledi opozicije (Repe, 2001: 49).

Do ključnega momenta je, predvsem kar zadeva reformatorsko politiko oblasti, po besedah Bibiča (1997: 104), prišlo ravno s spremembo veljavne republiške ustave in zakonodaje; zlasti pomembni so bili ustavni amandmaji⁸⁹ (IX-XC), ki jih je sprejela še delegatska republiška skupščina 27. septembra 1989⁹⁰. Amandmaji so med drugim razglasili politični pluralizem in pluralizem lastnin, hkrati pa so natančno določili pravico do samoodločbe in do odcepitve. Kasnejši zakoni (predvsem zakon o svobodi združevanja) decembra istega leta pa so dokončno uzakonili pravico do svobodnega političnega združevanja in tako je bil podan okvir za legalizacijo političnih strank in njihov nastop v tekmovalnem volilnem procesu (Bibič, 1997: 104).

Amandmajem je sledil zadnji veliki programski dokument ZKS »Evropa zdaj – za evropsko kakovost življenja«, katerega osnutek je partijski vrh predstavil 23. oktobra 1989. Iz dokumenta je moč razbrati, da gre za diskontinuiteto z vsem, kar diši po realsocializmu in za izstop iz začaranega kroga preteklosti. Vseeno poskuša Kučan v javnosti zmanjšati učinek radikalnega preloma, zato se nagiba k dikciji o »procesu demokratične prenove socializma«, sam dokument pa naj ne bi predstavljal klasičnega

⁸⁹ Amandmaji so znotraj Slovenije omogočali prehod v pluralno politično življenje tudi na ustavno pravni ravni (Fink-Hafner, 1992: 63).

⁹⁰ Slovenska oblast je pripravila amandmaje na slovensko ustavo predvsem zaradi izkušnje z zveznimi amandmaji in pod vplivom spremembe srbske ustave, ki je bila spremenjena mimo zvezne ustave (Repe, 2001: 54-55).

programa, temveč politično legitimacijo slovenske partije na prvih demokratičnih volitvah⁹¹. V slovenski javnosti je Evropa zdaj vseeno sprejeta v smislu najresnejše napovedi prihajajočih velikih pričakovanj političnega in družbenega področja. Za nekatere nastajajoče opozicijske prvake je bila pomembna razlika že v tem, da je ZKS napisala svoj program in ga ni prevzela ali pa vsaj prilagodila vsejugoslovanskemu programu. Ne glede na vse dokument dopušča – prvič od ustanovitve slovenske partije – možnost za izstop iz socializma in Jugoslavije ter vstop v kapitalizem in evropsko demokracijo. Izhaja iz temeljnih vrednot, kot so: svoboda in enakopravnost, pravičnost, poštenost, delo in odgovornost ter medsebojna solidarnost. S tem prihaja do zgodovinskega paradoksa: partija postulira načela civilizacijskih pridobitev meščanskega sveta, do katerih se je v svojem pojmu opredeljevala absolutno destruktivno – partija prizna kapital in demokracijo in pod pritiski načela realnosti sama predlaga meščanske rešitve (Balažic, 2002: 563-568). Navzlic vrednotam, na katere se dokument sklicuje⁹², Peršak opozarja, da si s tem ZKS prilašča vsa pozitivna prizadevanja slovenskega ljudstva v celoti in se še naprej predstavlja za vodilno in edino res poklicano silo slovenskega naroda. S tem je mogoče dokument razumeti kot neke vrste načelni razglas o posebnem zgodovinskem ali celo nadzgodovinskem pomenu ZKS za Slovence in manj kot dejanski program stranke⁹³.

⁹¹ Takoj po predstavitvi dokumenta skliče Ciril Ribičič sestanek, na katerem postane jasno, da Ribičič (član Kučanovega »centruma«) šteje čas do prvih svobodnih volitev še v letih, z dolgim prehodnim obdobjem. Tukaj po besedah Balažica (2002: 564) tudi leži jabolko spora med Kučan-Ribičičevo sredino in »mladimi komunisti«. Slednji zahtevajo spremembe takoj, medtem ko jih drugi pričakujejo nekoli pozneje.

⁹² Evropa zdaj konstituira kombinacijo socialistične legitimne oblasti, meščanske opozicije, pravne države in civilne družbe. Ibid., str. 573

⁹³ Ibid., str. 566

5.4. NASTANEK STRANK

Prunk (2000: 45-46) začetek intenzivnega tranzicijskega procesa postavlja v začetek leta 1989, ko so bile ustanovljene nove demokratične politične zveze⁹⁴ (Slovenska demokratična zveza, Slovenska kmečka zveza, Socialdemokratska zveza Slovenije, Slovenski krščanski demokrati, Zeleni Slovenije in nekatere manjše, ki so se povezale v Demokratično opozicijo Slovenije (Demos) in se začele pripravljati na parlamentarne volitve), ki so, kot poudarja Fink-Hafnerjeva (1992: 250), pomenile »vrhunec konstituiranja družbene opozicije na Slovenskem in hkrati tudi začetek politične opozicije.«

Ozadje procesa ustanavljanja strank je bila rastoča moč civilne družbe, kakor tudi njena vse večja pluralizacija in diferenciacija. Politizirana civilna družba si je začela ustvarjati politično reprezentacijo. Kljub upiranju oblasti je ta navsezadnje morala popusti in korakoma prostor prepustiti političnemu pluralizmu. V nasprotnem primeru bi vztrajanje pri enostrankarskem sistemu popolnoma zaustavilo družbeno dinamiko, česar si oblast, v trenutku ko je razvoj socializma izčrpal vse izvore, ni mogla dovoliti. ZKS je iz nastale situacije našla elegantno rešitev in se iz partije prelevila v stranko. S svojo politiko umikanja⁹⁵ pa je pripomogla k mirnemu prehodu v parlamentarno demokracijo (Mastnak, 1991: 388).

Na takšno delovanje opozicije pa se je hitro odzvala tudi oblast. Prišlo je do reorganizacije Zveze komunistov in njenih pomožnih organizacij, Socialistične zveze delovnega ljudstva in Zveze socialistične mladine. ZKS je na svojem kongresu konec novembra 1989 opustila načelo demokratičnega centralizma⁹⁶ kot enega zadnjih leninističnih atributov. Januarja 1990 pa je izstopila iz Zveze komunistov Jugoslavije, ki se je upirala demokratičnim političnim spremembam. ZKS je tudi spremenila svoje ime v Stranko demokratične prenove; ZSMS je postala Liberalno demokratska stranka; SZDL pa se je preimenovala v Socialistično stranko Slovenije (Prunk, 2000: 46). Kljub svoji ambicioznosti, je bila po mnenju Mastnaka (1991: 388-389) SZDL zelo kratkovidna. Razvoj političnega pluralizma je poskušala ustaviti z vsiljevanjem »nestranskega političnega pluralizma«, čeprav se je

⁹⁴ Zaradi zakona sprejetega decembra prejšnjega leta se politične zveze še niso smele imenovati stranke, so pa kljub temu delovale po principu strank in zahtevale pravico do svobodnega političnega združevanja in konec komunističnega sistema (Prunk, 2000: 45).

⁹⁵ John Keane (2000: 44-45) med politike umikanja šteje Milana Kučana (v svetu pa Aleksandra Dubčka in Mihaila Gorbačova), ki je kot protagonist ustavne reforme v Sloveniji odigral poglavito vlogo pri razgradnji despotskega političnega sistema. Kljub temu, da so bili politiki umikanja izurjeni v spretnostih konvencionalne politike, jih ni gnala želja po (neomejeni) oblasti. Pri odstranjevanju despotskih sistemov in pospeševanju rasti civilne družbe, so oblikovali nove kompromise med državnimi akterji in državljani, hkrati pa so se sami umikali iz neperspektivnih položajev.

⁹⁶ Celotno vodstvo je vztrajalo pri ideji nestranskega pluralizma celotno prvo polovico leta 1989. Poleti istega leta je nestranski pluralizem podpiral le še manjši del članstva, kar je dalo vodstvu jasen indic, da se mora ZK organizirati kot moderna stranka in se pripraviti na strankarsko tekmo (Repe, 2001: 65).

Partija temu že odrekla. Dejansko edini uspeh takšne politike je bil, da so se morale novonastale stranke sprva imenovati zveze – tako je bila SZDL nekakšna zveza zvez, ki je končala s popolnim razpadom.

Toda uspeh te politike je bil le kratkotrajen. 27. decembra 1989 sta zakon o združevanju in volilni zakon uzakonila pravico do političnega združevanja (nastanek zvez, kot predhodnic političnih strank, je bil po stari zakonodaji mogoč zato, ker je zakonodajna komisija skupščine zatrjevala, da je nastanek zvez dopusten). Nov volilni zakon je bil rezultat političnih kompromisov doseženih v skupščini (potem ko je okrogla miza propadla). Bil je prilagojen obstoječi skupščinski strukturi in je zato predstavljal kombinacijo večinskega (zbor združenega dela, zbor občin) in proporcionalnega sistema (družbenopolitični zbor). (Repe, 2001: 59) Pri tem se ne moremo izogniti kritiki opozicije, saj je volilni zakon, ki naj bi ga po obljubah politikov oblikovali vsi politični subjekti, in ki je bil v svoji verziji narejen že konec julija, prišel iz partijskih rok praktično povsem ilegalno. S tem pa je oblast še vedno kazala staro prakso skrivanja predpisov, zavajanja delegatov in podobna samoupravna manipuliranja (Podmenik, 1989: 9).

6. ZDRUŽITEV TOKOV

Po odločitvi ZSMS in KPS za prehod v politični pluralizem je moralo priti tudi do stika z opozicijo. Odbor za človekove pravice je ves čas uspeval ohranjati stike z oblastjo, kar je bil do tedaj tudi edinstven primer, ko je oblast pripoznala opozicijsko organizacijo kot partnerja v dialogu. Kljub relativno nezadovoljivim rezultatom na obeh straneh, je bil led vendarle prebit. Pripravljeni so bili pogoji za nadaljnje sodelovanje, kar se je manifestiralo s skupnim zborovanjem v Cankarjevem domu v začetku leta 1989. Dogodek je bil namenjen podpori stavkajočim albanskim rudarjem, ki so nasprotovali nameri srbskih oblasti o ukinitvi avtonomije Kosova. Dogodku so prisostvovala vse pomembne opozicijske skupine v Sloveniji, ki so se jim pridružile tudi uradne politične organizacije. Šlo je za prvo skupno akcijo uradnih in neuradnih struktur (podčrtal U.K.) v Sloveniji (Mastnak, 1991: 390). O prelomnosti dogodka priča dejstvo, da so izjavo *Proti izrednim razmeram – za mir in sožitje na Kosovu* podpisali predstavniki vseh tedanjih družbenopolitičnih organizacij (RK SZDL, Zveza sindikatov, ZSMS, ZKS, Zveza borcev), vseh tedanjih zvez in vrsta združenj, društev in skupin (Repe, 2001: 51).

Srbska oblast je poskušala sebi v bran organizirati t.i. »miting resnice« v Ljubljani. Da bi takšen miting preprečili, so predstavniki zbora iz Cankarjevega doma⁹⁷ sprejeli odločitev o nadaljnjem sodelovanju. Po uspešni preprečitvi mitinga so se srečanja oblasti in opozicije še nekaj časa nadaljevala, predmet razprave pa je postala politična prihodnost Slovenije (Mastnak, 1991: 390).

Prvi politični konsenz sta opozicija in oblast skušali formalizirati v Koordinacijskem odboru organizatorjev zbora v Cankarjevem domu⁹⁸. Prvemu sestanku (3. marec), na katerem je bila predlagana izdelava skupnega političnega programa, so sledili še naslednji, vse do prelomnega četrtega (17. marec), kjer so bile glavne točke razprave možni referendum, na katerem bi se ljudje izjasnili o (ne)podpori slovenskemu vodstvu, o trenutni politiki, o parlamentarni demokraciji in o deklaraciji (podobni Majniški deklaraciji iz konca prve svetovne vojne) o tem, v kakšni državi Slovenci želimo živeti. Prevladalo je stališče, da bi se bilo na referendumu smiselno odločati le o deklaraciji in sledilo je imenovanje delovne skupine, ki je deklaracijo začela pripravljati (Repe, 2001: 52). Posledica takšnih prizadevanj sta bili zaradi nestrinjanja kar dve deklaraciji o slovenski državnosti⁹⁹.

⁹⁷ Zborovanju je sledila gospodarska vojna Srbije proti Sloveniji, in hkrati tudi praktična prekinitvev političnih odnosov (Repe, 2001: 52).

⁹⁸ Po dogodkih v Cankarjevem domu in sodelovanju z oblastjo je bila opozicija *de facto* legalizirana. *De iure* legalizacija sledi konec leta, ko sta sprejeta nov zakon o združevanju in volilni zakon (Mastnak, 1990: 448).

⁹⁹ O nastajanju in sprejetju Majniške deklaracije ter Temeljne listine Slovenije 1989 glej Repe, B., *Jutri je nov dan*, 2002, str. 113-117

Potem ko sta oblast in opozicija ločeno predstavili svoje poglede na Majniško deklaracijo in Temeljno listino, so se pogovori med njima nadaljevali septembra 1989. Koordinacijski odbor zbora v Cankarjevem domu se je preimenoval v Okroglo mizo političnih subjektov na Slovenskem (tudi Smoletovo okroglo mizo). Ustanovljena je bila na sestanku 22. in 23. septembra, dan prej pa je njeno ustanovitev potrdilo predsedstvo RK SZDL. Okrogla miza si je zadala kot poglobitveno nalogo dogovor o izvedbi večstrankarskih volitev; možen pa je bil tudi dogovor – po poljskem vzoru – o vnaprejšnji razdelitvi mandatov opoziciji in oblasti v parlamentu. Na zasedanjih se je razpravljalo predvsem o amandmajih k slovenski ustavi, ki naj bi jih oblikovali skupaj, o volilni zakonodaji in zakonu o političnem združevanju. Okrogla miza je 24. oktobra neslavno propadla. Glavna vzroka za to sta dva. Prvi je ta, da je že od samega začetka prihajalo do polemik o samem poslovniku, o tem kdo sploh lahko sodeluje na okrogli mizi, kasneje pa tudi o sami volilni zakonodaji. Drugi, poglobitnejši vzrok, je prepričanost opozicije, da jo poskuša oblast s pomočjo okrogle mize samo izigrati (Repe, 2001: 58). Spori na Okrogli mizi so pomenili dokončno prekinitev pogovorov. Sledil je že prej omenjeni poskus manipulacije s strani SZDL¹⁰⁰ (ideja nestrankarskega pluralizma) na eni strani ter navduševanje predstavnikov opozicijskih zvez (iz katerih kasneje nastane Demos) za slovensko idejo na drugi (Mastnak, 1991: 390). Tako je bilo vse pripravljeno za prehod v parlamentarno demokracijo¹⁰¹ in prve večstankarske volitve aprila naslednjega leta. S tem je proces inavguracije pluralistične demokracije sovpadel s prvimi svobodnimi in poštenimi volitvami. Volitve so na nek način pomenile kulminacijo predhodnih postopkov svobodnega kandidiranja, predvolilne kampanje, političnega agitiranja, skratka svobodnega političnega komuniciranja in organiziranja državljanov, ki želijo svoje interese in poglede uveljaviti preko svojih izvoljenih predstavnikov (Jambrek, 1989: 49).

Skupščinski sistem je temeljil, razen delnih popravkov s sprejetjem ustavnih amandmajev, na ustavi iz leta 1974. Zato so stranke predlagale svoje kandidate v tri zборе: zbor združenega dela, zbor občin in družbenopolitični zbor. Vsak od zborov je štel 80 poslancev. Na volitvah je zmagal Demos¹⁰², ki je skupaj dobil 126 mandatov. Od ostalih strank je kot posamična stranka največ glasov dobila ZKS-SDP,

¹⁰⁰ V SZDL so sočasno s sestanki Koordinacijskega odbora potekale razprave o političnem pluralizmu, ki so se zaključile s sejo republiške konference 26. aprila. Po osnovnem predlogu naj bi bil v Sloveniji uveden nestrankarski pluralizem, kar je pomenilo, da političnih strank izven SZDL ne bi bilo (Repe, 2001: 52).

¹⁰¹ Po Mastnaku (1990: 447) so bili za prehod v demonopolizacijo oblasti in miren prehod v parlamentarno demokracijo poglobitveni trije dogodki. Prvi je oznanitev »boja za oblast« s strani ZSMS leta 1988. Temu sledi redefiniranje narave oblasti s strani KPS in njena napoved »sestopa z oblastjo«. Kot zadnje nastopijo prve okrogle mize spomladi 1989 (pred njimi se je na rednih srečanjih vzpostavil Bavčarjev odbor) ter izražanje podpore stavkajočim rudarjem na Kosovu.

¹⁰² Po zmagi Demosa na volitvah se je uveljavila ideja, da je civilna družba prišla na oblast (Lukšič, 1999: 110). Vendar moramo pri tem opozoriti na besede Mastnaka (1992: 140), ki pravi, da je o civilni družbi na oblasti nesmiselno govoriti, saj ima civilna družba po definiciji svoj pravi pomen le v primeru, ko se razlikuje od države. Civilna družba tako ne more na noben način stopiti na mesto države, ne more priti na oblast. V kolikor bi sama prišla na oblast, bi to pomenilo njeno samodestrukcijo.

v parlament pa je prišlo skupno deset strank, poleg njih pa še predstavniki manjšin in nekateri neodvisni kandidati (Repe, 2002: 127).

Prve večstrankarske volitve so odločilno oblikovale družbeno in politično dogajanje. Značilen je bil vstop intelektualcev srednje generacije v politiko. Pojavili so se tudi posamezniki, ki so spoznali, da nastaja nova politična elita, v katero so želeli vstopiti brez tveganja (nekateri izmed njih so bili »dezerterji« stare elite, ostali so se v politiko podali prvič). Nova družbena gibanja – poprej glavni akterji demokratične civilne družbe – so ostala na stranskem tiru. S svojim načinom delovanja se niso bili sposobni vklopili v model strankarske demokracije in so tako ostali nekonkurenčni. Hkrati so spoznali, da se nobena stranka ne more na zadovoljiv način ukvarjati z njihovimi vprašanji.

Z uspehom Demosa, ki je menil, da predstavlja obči interes naroda (prevladalo je geslo »kdor ni z nami, je proti nam«), je prišlo do bipolarizacije političnega prostora. Pri tem je bila izigrana (bivša) ZSMS. Do tega je prišlo predvsem zato, ker so mnogi menili, da je bila ZSMS uradna organizacija starega režima in so jo zato povezali s komunistično ideologijo. Da bi bil greh še večji, se ni priključila Demosu, ki je načrtno dušil vlogo ZSMS v želji, da si bo uspel prisvojiti vlogo opozicije nasproti staremu režimu. Po dosegu tega cilja, pa je začel graditi svojo politično strategijo na konceptu anti-komunizma, kar je bila osnova njihovega uspeha (Mastnak, 1990: 448-449).

7. PREVERJANJE HIPOTEZ IN ZAKLJUČKI

V želji po iskanju jasnih odgovorov na vprašanje, kaj vse se je dogajalo v Sloveniji na prehodu v politični pluralizem, smo se odločili preveriti dogajanje v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Ugotovili smo, da so bila nova družbena gibanja glavni akterji pri konstituiranju civilne družbe. Njihov pojav in posledično nastanek civilne družbe so »zakrivili« predvsem trije zgodovinski dogodki – Solidarnost na Poljskem, splošna družbeno politična situacija ter razmišljanja akademikov o socializmu na tleh evropskih držav, posredovana predvsem iz vrst tujih kolegov.

Civilna družba je bila v Sloveniji sprva sprejeta kot alternativa, kar ji je omogočilo relativno mirno plovbo med čermi, ki jih je postavljala takratna oblast vsem tistim, ki niso delovali v skladu z vladajočo ideologijo. K relativno lažjemu delovanju je pripomogla tudi dolgotrajna asociacijska dediščina, ki se je še prav posebej kazala v obliki samoupravnega socializma kot eni največjih invencij oblastne ideologije. Po drugi strani pa je bilo opaziti tudi neenoten koncept vizije družbenega razvoja, saj so bili zaradi pluralne narave družbenih gibanj ves čas prisotni različni pogledi na vlogo civilne družbe. Enotnost je bila izkazana le v (na srečo) najpomembnejši točki – zahtevi po reformi obstoječega političnega sistema.

Družbena gibanja so s svojim bentenjem nad oblastjo in njenimi potezami, ki so državo pripeljale v vsesplošno krizo, za sistem postala moteči element. S svojimi dejanji so poosebljala politični nekonformizem, izsiljevala so pravico do ideološko nesprejemljivega političnega pluralizma, opozarjala na nespoštovanje alternativnih pojavov v družbi, in hkrati vnašala nove metode, inovacije, pristope v družbeno realnost. Ne nazadnje so tudi kritizirala oblast. Sprva sta bili družbena in še prav posebej politična moč novih družbenih gibanj relativno majhni, vendar se je skozi neprestano delovanje in pojavljanje tudi ta povečala.

Dokončno se dejanska moč civilne družbe pokaže konec osemdesetih, s poskusom načrtnega kršenja človekovih pravic s strani zvezne oblasti. Ob tako imenovani aferi JBTZ in posledični ustanovitvi Odbora za varstvo človekovih pravic, dosežejo prizadevanja civilne družbe svoj zenit. Z množičnimi protesti in več kot polovično podporo celotne slovenske javnosti se je oblast začela zavedati, da so potrebe po reformi sistema neizpodbitno dejstvo.

Institucionalni sistem je bil namreč nadvse rigid in spremembe, kljub temu da jih ni bilo ravno veliko, so bile vodene praviloma »od zgoraj«. Oblast je v začetku osemdesetih svoje delovanje reducirala na golo formo vladanja brez programa in tisti (manjši) del politične elite, ki se je zavzemal za reforme sistema, je ostal preglasovan. Tako so do pripravljenosti oblasti za reforme (jeseni 1989) potekale prelomne politične in ideološke bitke med njenimi frakcijami, svoje pa je dodala še mladinska organizacija, ki s sprejetjem novih družbenih gibanj pod svoje okrilje ter napovedjo boja za oblast vztrajno priganjala partijo k spremembi političnega sistema.

Zveza komunistov je tudi dokaj pozno sprejela idejo civilne družbe v svoj diskurz, kar je še dodatno oteževalo sprejetje novih idej. Vendar je glede na potek dogodkov ideje civilne družbe hitro sprejela liberalna partijska frakcija, ki je kasneje tudi prevladala in omogočila prehod v pluralizem. Interna »zmaga« reformatorjev je prinesla ustavne spremembe, amandmaje k republiški ustavi in navsezadnje tudi spremenjen zakon, ki omogoča tako nastanek strank kot tudi prve demokratične večstrankarske volitve.

Ne nazadnje je celotno partijsko občestvo spoznalo zmoto marksistično-leninistične ideologije in se je začelo obračati k idejam zahodnega kapitalizma. Spoznanja, da so stroški represije vendarle previsoki, in da ni več prave rešitve iz nastale situacije, so vladajoče oblastnike postavila na trdna tla. Rešitvi sta bili dve: neracionalna, z vztrajanjem pri zgodovinski pravici do vladanja, čeprav je bilo partiji jasno, da je rešitev iz krize ob takšnem načinu dela nemogoča in bo v naslednjih letih vsesplošna družbena kriza rezultirala še v večjo katastrofo; ter racionalna, demokratične večstrankarske volitve.

Z vsemi s temi dognanji pridemo do zaključkov, s pomočjo katerih lahko le delno potrdimo našo hipotezo.

Civilna družba je dejansko sicer bila začetnica prizadevanj za prehod iz monističnega v pluralistični politični sistem, vendar pa pri tem ni bila poglavitni akter, saj je oblast s svojimi dejanji omogočila in institucionalizirala pogoje za takšen prehod.

Po besedah Rizmana, za popolno uveljavitev demokracije ne zadostuje le civilna družba, temveč je v celotnem kontekstu bistveno, da je družba demokracijo kot tako politično institucionalizirala. Jasno je torej, da civilna družba sama ni sposobna izvesti političnih sprememb – za kaj takega nima niti aparatov niti dovolj potrebnih izkušenj ter znanja. Lahko pa, tako v primeru Slovenije in še nekaterih drugih socialističnih držav, vpliva na odločitve politične elite, ki posledično s svojimi odločitvami sprejme strateške odločitve v procesu transformacije.

Tudi mnogi tuji avtorji so ocenjevali delo civilne družbe kot pomembno, vendar ne kot ključno za prehod v pluralizem. Pri tem pa niso prikazali dovolj kritične distance, saj je večina opazovala transformacijske spremembe v državah socialistične Evrope iz »varne razdalje«, ne zavedajoč se dejstva, da gre vendarle za *sui generis* primere. Med različnimi državami je bil namreč prehod iz monističnega v pluralistični sistem različen, zato teh dogodkov ne gre posploševati, čeprav je rezultat tako vsebinsko (demokratičen politični sistem) kot časovno (začetek devetdesetih) sovpadal. Za vse pa je veljalo načelo, v kolikor parafraziramo mnenje Johna Keana, da je socializem najdaljša in najtežja pot iz kapitalizma v kapitalizem. In tako je ob neizogibnem zlomu socialističnega sistema postala želja po pluralizmu kar nekakšen *modus vivendi* civilne družbe in oblasti.

8. BIBLIOGRAFIJA

1. Adam, Frane (1988): *O tri pristupa pojmu »civilno društvo«*. V: Pogledi, letnik 18, številka 1, str. 163-176
2. Adam, Frane in Podmenik, Darka (1985): *Predgovor: Socialistična civilna družba kot nova teoretska in politična paradigma*. V: Mastnak, Tomaž (ur.): Socialistična civilna družba?. Knjižnica revolucionarne teorije, Knjižna zbirka KRT 27, Ljubljana, str. 13-28
3. Bakše, Ingrid (1989): *Represija, nova družbena gibanja in iniciative*. V: Kompendij za bivše in bodoče politike ali popotovanje od Krškega do Portoroža. Časopis za kritiko znanosti, RK ZSMS, Ljubljana, str. 9-16
4. Bakše, Ingrid (1989a): *Ne čakaj na maj*. Republiška konferenca ZSMS, Ljubljana
5. Balažic, Milan (2002): *Evropa zdaj*. V: Teorija in praksa, letnik 39, številka 4, Ljubljana, str. 559-578
6. Bernik, Ivan (1990): *(Ne)legitimnost oblasti v socialističnih družbah: Kaj bi Max Weber resnično rekel?*. V: Družboslovne razprave, letnik 7, številka 9, Ljubljana, str. 56-67
7. Bernik, Ivan (1990a): *Dvostruka demistifikacija politike*. V: Sociologija, letnik 32, številka 4, str. 429-438
8. Bibič, Adolf (1984): *Zasebnštvo in skupnost: Civilna družba in politična država pri Heglu in Marxu*. Druga dopolnjena izdaja. Delavska enotnost, Ljubljana
9. Bibič, Adolf (ur.) (1987): *Gramsci, civilna družba in država – izbor Gramscijevih besedil in zapisov o njem*. Komunist, Ljubljana
10. Bibič, Adolf (1987a): *Civilna družba, politična država, samoupravljanje*. V: Teorija in praksa, letnik 24, številka 12, Ljubljana, str. 1606-1616

11. Bibič, Adolf (1990): Civilno društvo i politički pluralizam. Biblioteka suvremene političke misli, Cekade, Zagreb
12. Bibič, Adolf & Graziano, Gigi (ed.) (1994): Civil Society, political society, democracy. Slovenian Political Science Association, Ljubljana
13. Bibič, Adolf (1994): *Democracy and Civil Society*. V: Bibič, Adolf & Graziano, Gigi (ed.): Civil Society, political society, democracy. Slovenian Political Science Association, Ljubljana, str. 43-71
14. Bibič, Adolf (1997): Civilna družba in politični pluralizem. Politološki preseki, Znanstvena knjižnica FDV, Ljubljana
15. Bohinc, Rado in Černetič, Metod (ur.) (1999): Civilna družba v Sloveniji in Evropi: stanje in perspektive: zbornik razprav, SAZU. Društvo Občanski forum v sodelovanju z založbo FDV, Ljubljana
16. Brezovšek, Marjan (1990): *Politična dimenzija ustavotvornosti*. V: Teorija in praksa, letnik 27, številka 10-11, Ljubljana, str. 1191-1195
17. Cohen, L. Jean and Arato, Andrew (1992): Civil Society and Political Theory. Cambridge, Mass., and London, England: The MIT Press
18. Đurić, Mihailo (1987): Sociologija Maksa Vebera. Sociološka hrestomanija, 2. nepromijenjeno izdanje, Naprijed, Zagreb
19. Fink-Hafner, Danica (1992): Nova družbena gibanja – subjekti politične inovacije. Znanstvena knjižnica/3, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
20. Fink-Hafner, Danica in Haček, Miro (ur.) (2000): Demokratični prehodi I: Slovenija v primerjavi s srednjeevropskimi postsocialističnimi državami. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
21. Fink-Hafner, Danica in Haček, Miro (ur.) (2001): Demokratični prehodi II: Slovenija v primerjavi z drugimi nekdanjimi jugoslovanskimi republikami. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
22. Fištravec, Andrej (et al.) (1989): Boj za oblast. Republiška konferenca ZSMS, Ljubljana in študentski časopis Katedra, Maribor

23. Gaber, Slavko (1989): *Šolsko polje – za družboslovje (ZSMS mora razpasti)*. V: Kompendij za bivše in bodoče politike ali popotovanje od Krškega do Portoroža. Časopis za kritiko znanosti, RK ZSMS, Ljubljana, str. 37-44
24. Gantar, Pavel in Mastnak, Tomaž (1988): *Pregled rasprava o civilnom društvu u Sloveniji*. V: Pogledi, letnik 18, številka 1, str. 141-162
25. Gantar, Pavel (1994): *Discussions on Civil Society*. V: Bibič, Adolf & Graziano, Gigi (ed.): Civil Society, political society, democracy. Slovenian Political Science Association, Ljubljana, str. 355-368
26. Golubović, Zagorka (1988): Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva: jugoslovenski put u socijalizam viđen iz različitih uglova. Stremljenja, Beograd
27. Grakalič, Marijan M. (1988): Ljubljanski proces (Prilog istraživanja kulture ljudske slobode). Emonica, Ljubljana
28. Gaspari, Milan (1990) *Kaj je to moderna ustava?*. V: Teorija in praksa, letnik 27, številka 10-11, Ljubljana, str. 1195-1200
29. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1964): Osnovne crte filozofije prava s Hegelovim vlastnoručnim marginama u njegovu priručnom primjerku filozofije prava. Biblioteka Logos, Veselin Masleša, Sarajevo
30. Hribar, Tine (1988): *Civilno društvo, pravna država i legitimna vlast*. V: Pogledi, letnik 18, številka 1, str. 177-195
31. Jalušič, Vlasta (2001): *Ideologija in realnost civilnih družb (Slovenija in naslednice nekdanje Jugoslavije ter primer feminističnih skupin)*. V: Fink-Hafner, Danica in Haček, Miro (ur.): Demokratični prehodi II: Slovenija v primerjavi z drugimi nekdanjimi jugoslovanskimi republikami, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, str. 173-196
32. Jambreč, Peter (1989) Oblast in opozicija v Sloveniji. Založba obzorja, Znamenja 99, Maribor
33. Keane, John (1985): *Pismo o tem, zakaj je civilna družba pomembna za socialiste... in ostale*. V: Mastnak, Tomaž (ur.): Socialistična civilna družba?. Knjižnica revolucionarne teorije, Knjižna zbirka KRT 27, Ljubljana, str. 29-59

34. Keane, John (1985a): *Civilna družba in država od Hobbesa do Marxa in še naprej*. V: Mastnak, Tomaž (ur.): *Socialistična civilna družba?*. Knjižnica revolucionarne teorije, Knjižna zbirka KRT 27, Ljubljana, str. 60-86
35. Keane, John (1990): *Despotizem in demokracija: civilna družba od zgodnje moderne do poznega socializma*. Univerzitetna konferenca ZSMS, Knjižnica revolucionarne teorije, Knjižna zbirka KRT 64, Ljubljana
36. Keane, John (2000): *Civilna družba: stare podobe, nova videnja*. Znanstveno in publicistično središče (zbirka Alternative; 2000, 1), Ljubljana
37. Konrád, György (1988): *Antipolitika: Srednjeevropske meditacije*. Knjižnica revolucionarne teorije, Knjižna zbirka Krt 50, Ljubljana
38. Leskovar, Bojana (1989): *Kompendij za bivše in bodoče politike ali popotovanje od Krškega do Portoroža*. Časopis za kritiko znanosti, RK ZSMS, Ljubljana
39. Lukšič, Igor (1990): *K razpravi o civilni družbi: K razpravi o civilni družbi v Jugoslaviji. Sprejem Gramscija v Jugoslaviji*. Časopis za kritiko znanosti, številka 130/131, str. 105-130
40. Lukšič, Igor in Kurnik, Andrej (2000): *Hegemonija in oblast: Gramsci in Foucault*. Znanstveno in publicistično središče, Zbirka Sophia 2/2000, Ljubljana
41. Lukšič, Igor (1999): *Političnost civilne družbe*. V: Bohinc, Rado in Černetič, Metod (ur.): *Civilna družba v Sloveniji in Evropi: stanje in perspektive: zbornik razprav, SAZU*. Društvo Občanski forum v sodelovanju z založbo FDV, Ljubljana, str. 110-112
42. Marx, Karl (1960): *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*. Biblioteka Logos, Veselin Masleša, Sarajevo
43. Mastnak, Tomaž (ur.) (1985): *Socialistična civilna družba?*. Knjižnica revolucionarne teorije, Knjižna zbirka KRT 27, Ljubljana
44. Mastnak, Tomaž (1988): *Totalitarizam odozdo*. V: *Gledišta*, letnik 29, številka 5/6, str. 80-90

45. Mastnak, Tomaž (1989): *The Grumbling Hive*. V: Fištravec, Andrej (et al.): Boj za oblast. Republiška konferenca ZSMS, Ljubljana in študentski časopis Katedra, Maribor, str. 9-15
46. Mastnak, Tomaž (1990): *Civilno društvo u Sloveniji: Od opozicije do vlasti*. V: Sociologija, letnik 32, številka 4, str. 439-451
47. Mastnak, Tomaž (1991): *Put na vlast: Kratka povijest civilnoga društva u Sloveniji*. V: Građansko društvo i država: povijest razlike i nove rasprave. Biblioteka ekonomsko-politički problemi, Napred, Zagreb, str. 374-399
48. Mastnak, Tomaž (1992): *Vzhodno od raja: civilna družba pod komunizmom in po njem*. Državna založba Slovenije, Ljubljana
49. Mekina, Igor in Zapečnik, Silvo (1989): *Somrak Štafete*. V: Kompendij za bivše in bodoče politike ali popotovanje od Krškega do Portoroža. Časopis za kritiko znanosti, RK ZSMS, Ljubljana, str. 103-116
50. Offe, Claus (1987): *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike*. Aktualna tema št. 44, Delavska enotnost, Ljubljana
51. Pašić, Najdan (1990): *Zgodovinska usoda sodobnih teleokratskih sistemov*. V: Teorija in praksa, letnik 27, številka 10-11, Ljubljana, str. 1321-1337
52. Pavlovič, Radmila (1984): *Refleksija na »punk« gibanje v nekaterih socialno pravnih in kulturno ideoloških institucijah pri nas*. V: Punk pod Slovenci: Zbornik, KRT, Ljubljana, str. 28-31
53. Pirjevec, Jože (1995): *Jugoslavija 1918-1992: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Založba Lipa, Koper
54. Podmenik, Slavko (1989): *Usodne dileme Zveze komunistov ali tretja možnost*. ČZDO Komunist, Ljubljana
55. Pokrovac, Zoran (ur.) (1991): *Građansko društvo i država: povijest razlike i nove rasprave*. Biblioteka ekonomsko-politički problemi, Napred, Zagreb

56. Prunk, Janko (2000): *Tranzicijske poti v Sloveniji in v srednjeevropskih državah v letih 1989 do 1992/93*. V: Fink-Hafner, Danica in Haček, Miro (ur.): *Demokratski prehodi I: Slovenija v primerjavi s srednjeevropskimi postsocialističnimi državami*, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, str. 43-57
57. Punk pod Slovenci (1984): Zbornik, KRT, Ljubljana
58. Repe, Božo (2001): Slovenci v osemdesetih letih. Zbirka zgodovinskega časopisja – 23. Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana
59. Repe, Božo (2002): *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Modrijan, Ljubljana
60. Riedel, Manfred (1991): *Društvo, građansko*. V: *Grđansko društvo i država: povijest razlike i nove rasprave*. Biblioteka ekonomsko-politički problemi, Napred, Zagreb, str. 33-132

61. Rizman, Rudi (1999): *Vloga (nove) civilne družbe pri konsolidaciji demokracije*. V: Bohinc, Rado in Černetič, Metod (ur.): *Civilna družba v Sloveniji in Evropi: stanje in perspektive: zbornik razprav*, SAZU. Društvo Občanski forum v sodelovanju z založbo FDV, Ljubljana, str. 2-7
62. Splichal, Slavko (1992): *Izgubljene utopije? Paradoksi množičnih medijev in civilne družbe v postsocializmu*. Znanstveno in publicistično središče (zbirka Družboslovje; 4/92), Ljubljana
63. Teržan, Vesna (1989): *Radio Študent in RK ZSMS v deželi brez ogledal*. V: Kompendij za bivše in bodoče politike ali popotovanje od Krškega do Portoroža. Časopis za kritiko znanosti, RK ZSMS, Ljubljana, str. 165-175
64. Tester, Keith (1992): *Civil Society*. Routledge, London and New York
65. Tomc, Gregor (1984): *Spori in spopadi druge Slovenije*. V: Punk pod Slovenci: Zbornik, KRT, Ljubljana, str. 9-27
66. Tomc, Gregor (1989): *Zgodba, ki je ni*. V: Kompendij za bivše in bodoče politike ali popotovanje od Krškega do Portoroža. Časopis za kritiko znanosti, RK ZSMS, Ljubljana, str. 177-195
67. Tomc, Gregor (1989a): *Druga Slovenija: Zgodovina mladinskih gibanj na Slovenskem v 20. stoletju*, Knjižnica revolucionarne teorije, Knjižna zbirka KRT 54, Ljubljana
68. Toš, Niko (ur.) *Vrednote v prehodu I. Slovensko javno mnenje 1968-1990*. Fakulteta za družbene vede - ICV - CJMMK, Ljubljana
69. *Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije: z obrazložitvijo* (1974): Dopisna delavska univerza, Ljubljana
70. *Ustava Socialistične republike Slovenije* (1974): Uradni list SRS, Ljubljana
71. Zajc, Drago (2000): *Parlamentarno odločanje: (Re)parlamentalizacija v Srednji in Vzhodni Evropi: Funkcije novih parlamentov*. FDV, Ljubljana
72. Zakošek, Nenad (1989): *Legitimacija političke vlasti u socijalizmu: napomene uz problem legitimacije u jugoslovenskom političkom sistemu*. V: Naše teme: časopis za društvena pitanja, letnik 33, številka 1-2, str. 80-86

73. Žagar, Mitja (1999): *Civilna družba desetletje kasneje: Razbite iluzije*. V: Bohinc, Rado in Černetič, Metod (ur.): *Civilna družba v Sloveniji in Evropi: stanje in perspektive: zbornik razprav*, SAZU. Društvo Občanski forum v sodelovanju z založbo FDV, Ljubljana, str. 8-14

74. Žerdin, Ali H. (1997): *Generali brez kape: čas Odbora za varstvo človekovih pravic*. Knjižna zbirka Krt 105, Ljubljana